บทนำ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒ คือ อังคุตตรนิกายปัญจกนิบาต-ฉักกนิบาต จัดเป็นเล่มที่ ๓ ของอังคุตตรนิกาย มีพระสูตรทั้งหมด ๑,๘๐๑ สูตร มี ๒ นิบาต คือ ปัญจกนิบาต และฉักกนิบาต ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ปัญจกนิบาต

๑. จำนวนวรรคและพระสูตรในปัญจกนิบาต

ปัญจกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๕ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๑,๑๕๒ สูตร แบ่งเป็น ๕ ปัณณาสก์ ๒๖ วรรค กับ ๓ หัวข้อเปยยาล มีรายละเอียดดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. เสขพลวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑.	สังขิตตสูตร	๒.	วิตถตสูตร
๓.	ทุกขสูตร	๔.	ยถาภตสูตร
๕.	สิกขาสูตร	๖.	สมาปัตติสูตร
๗.	กามสูตร	๘.	จวนสูตร
๙.	ปฐมอคารวสูตร	๑๐.	ทุติยอคารวสูตร

๒. พลวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑.	อนนุสสุตสูตร	๒.	กูฏสูตร
๓.	สังขิตตสูตร	๔.	วิตถตสูตร
๕.	ทัฏฐัพพสูตร	๖.	ปุนกูฏสูตร
๗.	ปฐมหิตสูตร	๘.	ทุติยหิตสูตร
๙.	ตติยหิตสูตร	๑๐.	จตุตถหิตสูตร

๓. ปัญจังคิกวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑.	ปฐมอคารวสูตร	๒.	ทุติยอคารวสูตร
๓.	อุปักกิเลสสูตร	๔.	ทุสสีลสูตร
๕.	อนุคคหิตสูตร	๖.	วิมุตตายตนสูตร
๗.	สมาธิสูตร	๘.	ปัญจังคิกสูตร
๙.	จังกมสูตร	๑๐.	นาคิตสูตร

๔. สุมนวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑.	สุมนสูตร	๒.	จุนทีสูตร
๓.	อุคคหสูตร	๔.	สีหเสนาปติสูตร
๕.	ทานานิสังสสูตร	๖.	กาลทานสูตร
๗.	โภชนสูตร	๘.	สัทธสูตร

๙. ปุตตสูตร ๑๐. มหาสาลสูตร

๕. มุณฑราชวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. อาทิยสูตร ๒. สัปปุริสสูตร

๓. อิฏฐสูตร ๔. มนาปทายีสูตร

๕. ปุญญาภิสันทสูตร ๖. สัมปทาสูตร

๗. ธนสูตร ๘. ฐานสูตร

๙. โกสลสูตร ๑๐. นารทสูตร

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. นีวรณวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. อาวรณสูตร ๒. อกุสลราสิสูตร

๓. ปธานิยังคสูตร ๔. สมยสูตร

๕. มาตาปุตตสูตร ๖. อุปัชฌายสูตร

๗. ฐานสูตร ๘. ลิจฉวิกุมารกสูตร

๙. ปฐมวุฑฒปัพพชิตสูตร ๑๐. ทุติยวุฑฒปัพพชิตสูตร

๒. สัญญาวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมสัญญาสูตร ๒. ทุติยสัญญาสูตร

๓. ปฐมวัฑฒิสูตร ๔. ทุติยวัฑฒิสูตร

๕. สากัจฉสูตร ๖. สาชีวสูตร

๗. ปฐมอิทธิปาทสูตร ๘. ทุติยอิทธิปาทสูตร

๙. นิพพิทาสูตร ๑๐. อาสวักขยสูตร

๓. โยธาชีววรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมเจโตวิมุตติผลสูตร ๒. ทุติยเจโตวิมุตติผลสูตร

๓. ปฐมธัมมวิหารีสูตร ๔. ทุติยธัมมวิหารีสูตร

๕. ปฐมโยธาชีวสูตร ๖. ทุติยโยธาชีวสูตร

๗. ปฐมอนาคตภยสูตร ๘. ทุติยอนาคตภยสูตร

๙. ตติยอนาคตภยสูตร ๑๐. จตุตถอนาคตภยสูตร

๔. เถรวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. รชนียสูตร ๒. วีตราคสูตร

๓. กุหกสูตร ๔. อัสสัทธสูตร

๕. อักขมสูตร ๖. ปฏิสัมภิทาปัตตสูตร

๗. สีลวันตสูตร ๘. เถรสูตร

๙. ปฐมเสขสูตร ๑๐. ทุติยเสขสูตร

๕. กกุธวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมสัมปทาสูตร ๒. ทุติยสัมปทาสูตร

๓. พยากรณสูตร ๔. ผาสุวิหารสูตร

๕. อกุปปสูตร ๖. สุตธรสูตร

๗. กถาสูตร ๘. อารัญญกสูตร

๙. สีหสูตร ๑๐. กกุธเถรสูตร

ตติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. ผาสุวิหารวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. สารัชชสูตร ๒. อุสสังกิตสูตร

๓. มหาโจรสูตร ๔. สมณสุขุมาลสูตร

๕. ผาสุวิหารสูตร ๖. อานันทสูตร

๗. สีลสูตร ๘. อเสขสูตร

๙. จาตุททิสสูตร ๑๐. อรัญญสูตร

๒. อันธกวินทวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. กุลูปกสูตร ๒. ปัจฉาสมณสูตร

๓. สัมมาสมาธิสูตร ๔. อันธกวินทสูตร

๕. มัจฉรินีสูตร ๖. วัณณนาสูตร

๗. อิสสุกินีสูตร ๘. มิจฉาทิฏฐิกสูตร

๙. มิจฉาวาจาสูตร ๑๐. มิจฉาวายามสูตร

๓. คิลานวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. คิลานสูตร ๒. สติสุปัฏฐิตสูตร

๓. ปฐมอุปัฏฐากสูตร ๔. ทุติยอุปัฏฐากสูตร

๕. ปฐมอนายุสสาสูตร ๖. ทุติยอนายุสสาสูตร

๗. วปกาสสูตร ๘. สมณสุขสูตร

๙. ปริกุปปสูตร ๑๐. พยสนสูตร

๔. ราชวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมจักกานุวัตตนสูตร ๒. ทุติยจักกานุวัตตนสูตร

๓. ธัมมราชาสูตร ๔. ยัสสังทิสังสูตร

๕. ปฐมปัตถนาสูตร ๖. ทุติยปัตถนาสูตร

๗. อัปปังสุปติสูตร ๘. ภัตตาทกสูตร

๙. อักขมสูตร ๑๐. โสตสูตร

๕. ติกัณฑกีวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. อวชานาติสูตร ๒. อารภติสูตร

๓. สารันททสูตร ๔. ติกัณฑกีสูตร

๕. นิรยสูตร ๖. มิตตสูตร

๗. อสัปปุริสทานสูตร ๘. สัปปุริสทานสูตร

๙. ปฐมสมยวิมุตตสูตร ๑๐. ทุติยสมยวิมุตตสูตร

จตุตถปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. สัทธัมมวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมสัมมัตตนิยามสูตร ๒. ทุติยสัมมัตตนิยามสูตร

๓. ตติยสัมมัตตนิยามสูตร ๔. ปฐมสัทธัมมสัมโมสสูตร

๕. ทุติยสัทธัมมสัมโมสสูตร ๖. ตติยสัทธัมมสัมโมสสูตร

๗. ทุกกถาสูตร ๘. สารัชชสูตร

๙. อุทายีสูตร ๑๐. ทุปปฏิวิโนทยสูตร

๒. อาฆาตวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมอาฆาตปฏิวินยสูตร ๒. ทุติยอาฆาตปฏิวินยสูตร

๓. สากัจฉสูตร ๔. สาชีวสูตร

๕. ปัญหาปุจฉาสูตร ๖. นิโรธสูตร

๗. โจทนาสูตร ๘. สีลสูตร

๙. ขิปปนิสันติสูตร ๑๐. ภัททชิสูตร

๓. อุปาสกวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. สารัชชสูตร ๒. วิสารทสูตร

๓. นิรยสูตร ๔. เวรสูตร

๕. จัณฑาลสูตร ๖. ปีติสูตร

๗. วณิชชาสูตร ๘. ราชาสูตร

๙. คิหิสูตร ๑๐. ภเวสีสูตร

๔. อรัญญวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. อารัญญิกสูตร ๒. จีวรสูตร

๓. รุกขมูลิกสูตร ๔. โสสานิกสูตร

๕. อัพโภกาสิกสูตร ๖. เนสัชชิกสูตร

๗. ยถาสันถติกสูตร ๘. เอกาสนิกสูตร

๙. ขลุปัจฉาภัตติกสูตร ๑๐. ปัตตปิณฑิกสูตร

๕. พราหมณวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. โสณสูตร ๒. โทณพราหมณสูตร

๓. สังคารวสูตร ๔. การณปาลีสูตร

๕. ปิงคิยานีสูตร ๖. มหาสุปินสูตร

๗. วัสสสูตร ๘. วาจาสูตร

๙. กุลสูตร ๑๐. นิสสารณียสูตร

ปัญจมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. กิมพิลวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. กิมพิลสูตร ๒. ธัมมัสสวนสูตร

๓. อัสสาชานียสูตร ๔. พลสูตร

๕. เจโตขิลสูตร ๖. วินิพันธสูตร

๗. ยาคุสูตร ๘. ทันตกัฏฐสูตร

๙. คีตัสสรสูตร ๑๐. มุฏฐัสสติสูตร

๒. อักโกสกวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. อักโกสกสูตร ๒. ภัณฑนการกสูตร

๓. สีลสูตร ๔. พหุภาณิสูตร

๕. ปฐมอักขันติสูตร ๖. ทุติยอักขันติสูตร

๗. ปฐมอปาสาทิกสูตร ๘. ทุติยอปาสาทิกสูตร

๙. อัคคิสูตร ๑๐. มธุราสูตร

๓. ทีฆจาริกวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมทีฆจาริกสูตร ๒. ทุติยทีฆจาริกสูตร

๓. อตินิวาสสูตร ๔. มัจฉรีสูตร

๕. ปฐมกุลุปกสูตร ๖. ทุติยกุลุปกสูตร

๗. โภคสูตร ๘. อัสสูรภัตตสูตร

๙. ปฐมกัณหสัปปสูตร ๑๐. ทุติยกัณหสัปปสูตร

๔. อาวาสิกวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. อาวาสิกสูตร ๒. ปิยสูตร

๓. โสภณสูตร ๔. พหูปการสูตร

๕. อนุกัมปสูตร ๖. ปฐมอวัณณารหสูตร

๗. ทุติยอวัณณารหสูตร ๘. ตติยอวัณณารหสูตร

๙. ปฐมมัจฉริยสูตร ๑๐. ทุติยมัจฉริยสูตร

๕. ทุจจริตวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมทุจจริตสูตร ๒. ปฐมกายทุจจริตสูตร

๓. ปฐมวจีทุจจริตสูตร ๔. ปฐมมโนทุจจริตสูตร

๕. ทุติยทุจจริตสูตร ๖. ทุติยกายทุจจริตสูตร

๗. ทุติยวจีทุจจริตสูตร ๘. ทุติยมโนทุจจริตสูตร

๙. สีวถิกสูตร ๑๐. ปุคคลัปปสาทสูตร

๖. อุปสัมปทาวรรค (วรรคพิเศษ) มี ๒๑ สูตร คือ

๑. อุปสัมปาเทตัพพสูตร ๒. นิสสยสูตร

๓. สามเณรสูตร ๔. ปัญจมัจฉริยสูตร

๕. มัจฉริยปหานสูตร ๖. ปฐมฌานสูตร

๗-๑๓. ทุติยฌานสุตตาทิสูตร ๑๔. อปรปฐมฌานสูตร

๑๕-๒๑. อปรทุติยฌานสุตตาทิ

เปยยาล มี ๓ เปยยาล

๑. สัมมุติเปยยาล มี ๑๔ สูตร คือ

๑. ภัตตุทเทสกสูตร ๒-๑๔. เสนาสนปัญญาปกสุตตาทิ

๒. สิกขาปทเปยยาล มี ๑๗ สูตร คือ

๑. ภิกขุสูตร ๒-๗. ภิกขุนีสุตตาทิ

๘. อาชีวกสูตร ๙-๑๗. นิคัณฑสุตตาทิ

๓. ราคเปยยาล มี ๘๕๐ สูตร

๒. ชื่อและที่มาของพระสูตรในปัญจกนิบาต

๒.๑ ชื่อของพระสูตร

ในปัญจกนิบาตมีพระสูตร ๑,๑๕๒ สูตร แต่มีชื่อสูตรปรากฏเพียง ๒๖๕ สูตร ไม่ปรากฏชื่อ ๘๘๗ สูตร ดังนี้

ใน ๒๖ วรรค ๒๗๑ สูตร ปรากฏชื่อเพียง ๒๕๙ สูตร ไม่ปรากฏชื่อ ๑๒ สูตร

ในสมมติเปยยาล ๑๔ สูตร ปรากฏชื่อเพียง ๒ สูตร ไม่ปรากฏชื่อ ๑๒ สูตร

ในสิกขาปทเปยยาล ๑๗ สูตร ปรากฏชื่อเพียง ๔ สูตร ไม่ปรากฏชื่อ ๑๓ สูตร

ในราคเปยยาล ๘๕๐ สูตร ไม่ปรากฏชื่อสูตรทั้ง ๘๕๐ สูตร

รวมพระสูตรที่ปรากฏชื่อเป็น ๒๖๕ สูตร (๒๕๙+๒+๔=๒๖๕) รวมพระสูตรที่ไม่ปรากฏชื่อเป็น ๘๘๗ สูตร (๑๒+๑๒+๑๓+๘๕๐=๘๘๗) ดังนั้น เมื่อรวมพระสูตรที่ปรากฏชื่อและพระสูตรที่ไม่ปรากฏชื่อจึงเป็น ๑,๑๕๒ สูตร (๒๖๕+๘๘๗=๑,๑๕๒)

๒.๒ ที่มาของพระสูตร

ในปัญจกนิบาต พระสูตรที่มีนิทานวจนะ กล่าวคือที่มาซึ่งปรารภทั้งบุคคลและสถานที่ หรือปรารภเฉพาะบุคคลอย่างเดียวบ้าง ปรารภเฉพาะสถานที่อย่างเดียวบ้าง ปรากฏเพียง ๓๒ สูตร ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ ปรากฏ ๑๐ สูตร คือ

ในเสขพลวรรค ๑ สูตร ได้แก่ สังขิตตสูตร

ในปัญจังคิกวรรค ๑ สูตร ได้แก่ นาคิตสูตร

ในสุมนวรรค ๔ สูตร ได้แก่ (๑) สุมนสูตร (๒) จุนทีสูตร (๓) อุคคหสูตร (๔) สีหเสนาปติสูตร

ในมุณฑราชวรรค ๔ สูตร ได้แก่ (๑) อาทิยสูตร (๒) มนาปทายีสูตร (๓) โกสลสูตร (๔) นารทสูตร

ทุติยปัณณาสก์ ปรากฏ ๕ สูตร

ในนีวรณวรรค ๓ สูตร ได้แก่ (๑) อาวรณสูตร (๒) มาตาปุตตสูตร (๓) ลิจฉวิกุมารสูตร

ในโยธาชีววรรค ๑ สูตร ได้แก่ ทุติยธัมมวิหารีสูตร

ในกกุธวรรค ๑ สูตร ได้แก่ กกุธเถรสูตร

ตติยปัณณาสก์ ปรากฏ ๕ สูตร คือ

ในผาสุวิหารวรรค ๑ สูตร ได้แก่ อานันทสูตร

ในอันธกวินทวรรค ๑ สูตร ได้แก่ อันธกวินทสูตร

ในคิลานวรรค ๑ สูตร ได้แก่ คิลานสูตร

ในติกัณฑกีวรรค ๒ สูตร ได้แก่ (๑) สารันททสูตร (๒) ติกัณฑกีสูตร

จตุตถปัณณาสก์ ปรากฏ ๑๑ สูตร คือ

ในสัทธัมมวรรค ๑ สูตร ได้แก่ อุทายีสูตร

ในอาฆาตวรรรค ๑ สูตร ได้แก่ ภัททชิสูตร

ในอุปาสกวรรค ๕ สูตร ได้แก่ (๑) สารัชชสูตร (๒) เวรสูตร (๓) ปีติสุตร (๔) คิหิสูตร (๕) ภเวสีสูตร

ในพราหมณวรรค ๔ สูตร ได้แก่ (๑) โทณพราหมณสูตร (๒) สังคารวสูตร (๓) การณปาลีสูตร (๔) ปิงคิยานีสูตร

ปัญจมปัณณาสก์ ปรากฏ ๑ สูตร คือ

ในกิมพิลวรรค ๑ สูตร ได้แก่ กิมพิลสูตร

๓. ความหมายและใจความสำคัญของแต่ละวรรคในปัญจกนิบาต

๓.๑ ปฐมปัณณาสก์

๓.๑.๑ เสขพลวรรค

เสขพลวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยเสขพละ หมายถึงกำลังของพระเสขะ กล่าวคือพระอริยบุคคลตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไปจนถึงท่านผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๒ ในวรรคนี้ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีองค์ธรรมเหมือนกัน คือ (๑) ศรัทธา (๒) หิริ (๓) โอตตัปปะ (๔) วิริยะ (๕) ปัญญา แต่มีรายละเอียดต่างกันดังนี้

๑-๒. สังขิตตสูตร ว่าด้วยเสขพละโดยย่อ วิตถตสูตร ว่าด้วยเสขพละโดยพิสดาร ทั้ง ๒ สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมุ่งแสดงองค์ธรรมที่เป็นคุณสมบัติของพระอริยบุคคลเป็นหลัก โดยใช้ชื่อองค์ธรรมว่า □เสขพละ□

๓-๑๐. ทุกขสูตร ยถาภตสูตร สิกขาสูตร สมาปัตติสูตร กามสูตร จวนสูตร ปฐมอคารวสูตร ทุติยอคารวสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเน้นผล ลักษณะ และพฤติกรรมของบุคคลคือภิกษุเป็นหลัก ว่าภิกษุที่มีองค์ธรรมดังกล่าวจะได้รับผล อย่างนี้ มีลักษณะอย่างนี้ หรือมีพฤติกรรมอย่างนี้ ไม่มีองค์ธรรมดังกล่าวจะได้รับผลอย่างนี้ มีลักษณะอย่างนี้ หรือมีพฤติกรรมอย่างนี้ ดังนั้น การตั้งชื่อสูตรจึงตั้งตามผลที่ได้รับบ้าง ตามลักษณะบ้าง และตามพฤติกรรมบ้าง คือ

ทุกขสูตร ว่าด้วยความอยู่เป็นทุกข์และเป็นสุข ซึ่งเป็นผลเกิดจากความไม่มีและมีองค์ธรรม ๕ ประการดังกล่าว

ยถาภตสูตร ว่าด้วยการตกนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ และการขึ้นสวรรค์เหมือนถูกนำไปประดิษฐานไว้ ซึ่งเป็นผลเกิดจากความไม่มีและมีองค์ธรรมดังกล่าว

สิกขาสูตร ว่าด้วยภิกษุที่บอกลาสิกขาถูกติเตียน และคนที่ประพฤติพรหมจรรย์ได้รับสรรเสริญ ซึ่งเป็นผลเกิดจากความไม่มีและมีองค์ธรรมดังกล่าว

สมาปัตติสูตร ว่าด้วยอกุศลธรรมเข้ามาได้ในขณะที่ไม่มีธรรม ๕ ประการ และอกุศลธรรมเข้ามาไม่ได้ในขณะที่มีองค์ธรรมหมวดนี้

กามสูตร ว่าด้วยกุลบุตรที่ละกามออกบวชเป็นภิกษุ แต่ยังประพฤติองค์ธรรม ๕ ประการดังกล่าวไม่บริบูรณ์ พระผู้มีพระภาคต้องทรงคอยดูแล ดุจพี่เลี้ยงที่คอยดูแลเด็กอ่อนไร้เดียงสาจนกว่าจะช่วยเหลือตนเองได้ ส่วนภิกษุผู้ประพฤติองค์ธรรมสมบูรณ์แล้ว พระผู้มีพระภาคทรงวางพระทัย ไม่ต้องทรงคอยดูแลต่อไป

จวนสูตร ว่าด้วยความเคลื่อนจากศาสนา และความไม่เคลื่อนจากศาสนา ซึ่งเป็นผลเกิดจากความไม่มีและมีองค์ธรรมหมวดนี้

ปฐมอคารวสูตร ว่าด้วยความไม่เคารพยำเกรง ดำรงตนอยู่ในพระศาสนาไม่ได้ ต้องเคลื่อนจากศาสนาไป และความเคารพยำเกรงดำรงตนอยู่ในพระศาสนาได้ ซึ่งเป็นผลเกิดจากความไม่มีและมีองค์ธรรมหมวดนี้

ทุติยอคารวสูตร ว่าด้วยความไม่เคารพยำเกรง ไม่มีความเจริญงอกงามในพระธรรมวินัย และความเคารพยำเกรง มีความเจริญงอกงามในพระธรรมวินัย ซึ่งเป็นผลเกิดจากความไม่มีและมีองค์ธรรมหมวดนี้

๓.๑.๒ พลวรรค

พลวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยพละ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๖ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. อนนุสสุตสูตร ว่าด้วยธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน หมายถึงอริยสัจ ๔ ที่ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง เพราะตรัสรู้อริยสัจ ๔ จึงทรงมีกำลังที่เรียกว่า ตถาคตพละ (กำลังของพระตถาคต) แล้วทรงยืนยันฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศ พรหมจักรในบริษัท ด้วยตถาคตพละ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) สัทธาพละ (๒) หิริพละ (๓) โอตตัปปพละ (๔) วิริยพละ (๕) ปัญญาพละ

๒. กูฏสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นยอดเหมือนยอดเรือน คือ ทรงแสดงเสขพละ ๕ ประการ (เหมือนตถาคตพละ)ว่า ปัญญาพละ เป็นเลิศ เป็นที่รวม เป็นศูนย์รวมแห่งเสขพละที่เหลือ เหมือนยอดเรือน

๓. สังขิตตสูตร ว่าด้วยพละโดยย่อ ซึ่งมี ๕ ประการ คือ (๑) สัทธาพละ (๒) วิริยพละ (๓) สติพละ (๔) สมาธิพละ (๕) ปัญญาพละ

๔. วิตถตสูตร ว่าด้วยพละโดยพิสดาร มี ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๓ ต่างกันที่ทรงขยายความหมายของธรรมแต่ละประการเพิ่มเติม คือ ประการที่ ๑ หมายถึงเชื่อในพระพุทธคุณ ประการที่ ๒ หมายถึงมีความเพียรในการละอกุศลธรรมและเจริญกุศลธรรม ประการที่ ๓ หมายถึงมีสติรักษาตน ประการที่ ๔ หมายถึงได้รูปฌาน ๔ ประการที่ ๕ หมายถึงมีปัญญาพิจารณาเห็นความเกิดและความดับ ชำแรกกิเลสให้สิ้นทุกข์ได้

๕. ทัฏฐัพพสูตร ว่าด้วยธรรมที่พึงเห็น หมายถึงพละ ๕ ประการ (ดัง ปรากฏในพระสูตรที่ ๓) ที่พึงเห็นในธรรมนั้น ๆ ที่พละแต่ละประการเป็นใหญ่อยู่ เช่น พึงเห็นสัทธาพละในโสตาปัตติยังคะ(องค์เครื่องบรรลุโสดา) เพราะสัทธาพละเป็นใหญ่ในโสตาปัตติยังคะ

๖. ปุนกูฏสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นยอดเหมือนยอดเรือน อีกสูตรหนึ่ง ซึ่งทรงแสดงไว้เหมือนในพระสูตรที่ ๒ ต่างกันที่ทรงยกพละ ๕ ประการ (ดังปรากฏใน พระสูตรที่ ๓) ขึ้นแสดง

๗-๑๐. ปฐมหิตสูตร ทุติยหิตสูตร ตติยหิตสูตร จตุตถหิตสูตร ต่างว่า ด้วยภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล คำว่า เกื้อกูล ในที่นี้หมายถึงเกื้อกูลตนเองและเกื้อกูล ผู้อื่น เกื้อกูลตนเอง หมายถึงมีธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ศีล (๒) สมาธิ (๓) ปัญญา (๔) วิมุตติ (๕) วิมุตติญาณทัสสนะ เกื้อกูลผู้อื่น หมายถึงชักชวนผู้อื่นให้มีธรรม ๕ ประการเหมือนตน ในแต่ละสูตรมีรายละเอียดต่างกันดังนี้ ในปฐมหิตสูตร กล่าวถึง

ความเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่เกื้อกูลผู้อื่น ในทุติยหิตสูตร กล่าวถึงความเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่เกื้อกูลตนเอง ในตติยหิตสูตร กล่าวถึงความไม่เกื้อกูลตนเอง และไม่เกื้อกูล ผู้อื่น ในจตุตถหิตสูตร กล่าวถึงความเกื้อกูลตนเอง และเกื้อกูลผู้อื่น

๓.๑.๓ ปัญจังคิกวรรค

ปัญจังคิกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยการเจริญสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๘ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมอคารวสูตร ทุติยอคารวสูตร ต่างว่าด้วยความไม่เคารพ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งขององค์ธรรมฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ที่มีความสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลกันเป็น คู่ ๆ คือ

ในปฐมอคารวสูตร

คู่ที่ ๑ ความไม่เคารพ ความไม่ยำเกรง ความไม่ประพฤติเสมอภาค ในเพื่อนพรหมจารี เป็นเหตุให้บำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นธรรมประการที่ ๑

คู่ที่ ๒ การบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นเหตุให้ บำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นธรรมประการที่ ๒

คู่ที่ ๓ การบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นเหตุให้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นธรรมประการที่ ๓

คู่ที่ ๔ การบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นเหตุให้บำเพ็ญสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นธรรมประการที่ ๔

คู่ที่ ๕ การบำเพ็ญสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นเหตุให้บำเพ็ญสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นธรรมประการที่ ๕

ส่วนองค์ธรรมฝ่ายที่เป็นไปได้ มีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยอคารวสูตร

องค์ธรรมคู่ที่ ๑-๒ เหมือนในปฐมอคารวสูตร ส่วนคู่ที่ ๓-๕ ต่างกัน คือ ทรงยกสีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ขึ้นแสดง

๓. อุปกิเลสสูตร ว่าด้วยความเศร้าหมอง คือ ทรงแสดงสิ่งเศร้าหมองของจิต ๕ ประการ ได้แก่ (๑) กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทธะ (๔) อุทธัจจกุกกุจจะ (๕) วิจิกิจฉา เปรียบเทียบกับสิ่งเศร้าหมองของทอง ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เหล็ก (๒) โลหะ (๓) ดีบุก (๔) ตะกั่ว (๕) เงิน ทรงแสดงว่า เมื่อจิตพ้นจากสิ่งเศร้าหมอง ๕ ประการนี้แล้ว เป็นจิตอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง ไม่ฟุ้งซ่าน ตั้งมั่นดี เพื่อความสิ้นอาสวะ และสามารถน้อมจิตไปเพื่อแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ เพื่อทิพพโสตะ เพื่อเจโตปริยญาณ เพื่อวิชชา ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ

๔. ทุสสีลสูตร ว่าด้วยโทษแห่งความทุศีลและคุณแห่งความมีศีล คือ ทรงแสดง ธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล ฝ่ายละ ๕ ประการ ฝ่ายอกุศล เป็นตัวเหตุกำจัดกุศล ฝ่ายกุศลเป็นตัวเหตุให้กุศลสมบูรณ์ ฝ่ายอกุศล ได้แก่ (๑) ความ ทุศีลเป็นตัวเหตุ (๒) ความทุศีลกำจัดสัมมาสมาธิ (๓) ความไม่มีสัมมาสมาธิกำจัด ยถาภูตญาณทัสสนะ (๔) ความไม่มียถาภูตญาณทัสสนะกำจัดนิพพิทาและวิราคะ (๕) ความไม่มีนิพพิทาและวิราคะกำจัดวิมุตติญาณทัสสนะ ส่วนฝ่ายกุศลมีนัยตรงกันข้ามกับฝ่ายอกุศล

๕. อนุคคหิตสูตร ว่าด้วยธรรมสนับสนุนสัมมาทิฏฐิ หมายถึงองค์ธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ศีล (๒) สุตะ (๓) สากัจฉา (๔) สมถะ (๕) วิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งสัมมาทิฏฐิที่มีเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นผล

๖. วิมุตตายตนสูตร ว่าด้วยเหตุแห่งวิมุตติ หมายถึงเหตุให้ภิกษุรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมแล้วได้ปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สุข สมาธิ ได้แก่บุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครูแสดงธรรม เป็นเหตุ อย่างหนึ่ง (๒) ภิกษุแสดงธรรมโดยพิสดารตามที่ได้เล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่น เป็นเหตุอย่างหนึ่ง (๓) ภิกษุสาธยายธรรมโดยพิสดารตามที่ได้เล่าเรียนมา เป็นเหตุอย่างหนึ่ง (๔) ภิกษุตรึกตรองใคร่ครวญธรรมตามที่ได้เล่าเรียนมา เป็นเหตุอย่างหนึ่ง (๕) ตนเองเล่าเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี ใส่ใจดี ทรงไว้ดี รู้แจ้งดีด้วย ปัญญา เป็นเหตุอย่างหนึ่ง

๗. สมาธิสูตร ว่าด้วยการเจริญสมาธิเพื่อให้ญาณเกิดขึ้น คือ ทรงสอนให้ภิกษุมีปัญญาเครื่องรักษาตน มีสติ เจริญอัปปมาณสมาธิเพื่อให้เกิดญาณ ๕ ประการ คือ (๑) ญาณที่รู้ว่าสมาธิมีสุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากต่อไป (๒) ญาณที่รู้ว่า สมาธิเป็นอริยะ ปราศจากอามิส (กาม วัฏฏะ และโลก) (๓) ญาณที่รู้ว่าสมาธิ คนเลวปฏิบัติไม่ได้ (๔) ญาณที่รู้ว่าสมาธิสงบ ประณีต ได้ด้วยความสงบระงับ บรรลุได้ด้วยสมาธิขั้นทุติยฌาน มิใช่บรรลุได้ด้วยสมาธิขั้นปฐมฌาน (๕) ญาณที่รู้ว่าตนเองมีสติไพบูลย์ทั้งเวลาเข้าและออกจากสมาธิ

๘. ปัญจังคิกสูตร ว่าด้วยการเจริญสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ ๕ คำว่า องค์ ๕ ในที่นี้หมายถึงรูปฌาน ๔ และปัจจเวกขณนิมิต ๑ คำว่า การเจริญสัมมา-สมาธิ หมายถึงการบรรลุรูปฌานทั้ง ๔ และการได้ปัจจเวกขณนิมิต ทรงแสดงว่า เมื่อเจริญสัมมาสมาธิที่มีองค์ ๕ ให้ชำนาญแล้วจะได้ผล คือ อิทธิวิธี (แสดงฤทธิ์ได้) ทิพพโสตะ (มีหูทิพย์) เจโตปริยญาณ (รู้ใจของผู้อื่น) และได้วิชชา ๓ ได้แก่ ปุพเพ-นิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ

๙. จังกมสูตร ว่าด้วยอานิสงส์แห่งการเดินจงกรม มี ๕ ประการ คือ (๑) มีความอดทนต่อการเดินทางไกล (๒) มีความอดทนต่อการบำเพ็ญเพียร (๓) มีอาพาธน้อย (๔) ทำให้อาหารย่อยง่าย (๕) มีสมาธิได้นาน

๑๐. นาคิตสูตร ว่าด้วยพระนาคิตะ คือ พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านพระนาคิตะผู้อุปัฏฐากอยู่ขณะนั้นว่า พระองค์ไม่ทรงติดยศ และยศก็ไม่ติดพระองค์ คนที่ไม่ได้เนกขัมมสุข(สุขที่เกิดจากบรรพชา) ปวิเวกสุข (สุขที่เกิดจากความสงัดจากอุปธิกิเลส) อุปสมสุข(สุขที่เกิดจากผลสมาบัติ สัมโพธสุข(สุขในอริยมรรค) ชื่อว่ายินดีในสุขที่ไม่สะอาด สุขในการนอนหลับ สุขอิงอาศัยลาภสักการะและสรรเสริญ และทรงแสดงผล ๕ ประการ คือ (๑) ผลของอาหาร ได้แก่ อุจจาระและปัสสาวะ (๒) ผลของความรัก ได้แก่ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ (๓) ผลของการเจริญอสุภ-กัมมัฏฐาน ได้แก่ การได้เห็นความเป็นของปฏิกูล (๔) ผลของการพิจารณาเห็นความ ไม่เที่ยงในผัสสายตนะ ได้แก่ การได้เห็นความเป็นของปฏิกูลในผัสสะ (๕) ผลของการพิจารณาเห็นความเกิดและความดับในอุปาทานขันธ์ ๕ ได้แก่ การได้เห็นความเป็นของปฏิกูลในอุปาทานขันธ์

๓.๑.๔ สุมนวรรค

สุมนวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยสุมนาราชกุมารี ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. สุมนสูตร ว่าด้วยสุมนาราชกุมารี คือ สุมนาราชกุมารีทูลถามพระผู้มี พระภาคว่าเทวดาที่เคยเป็นทายกในชาติก่อนกับเทวดาที่ไม่เคยเป็นทายกในชาติก่อน มีความพิเศษแตกต่างกันอย่างไร ตรัสตอบว่า □ต่างกันที่ทิพยสมบัติ ๕ ประการ ได้แก่ อายุ วรรณะ สุข ยศ และอธิปไตย คือ เทวดาผู้เคยเป็นทายกในชาติก่อน มีมากกว่า□ ทูลถามต่อไปว่า □มนุษย์ที่เคยเป็นทายกในชาติก่อนกับมนุษย์ที่ไม่เคย เป็นทายกในชาติก่อน มีความพิเศษแตกต่างกันอย่างไร□ ตรัสตอบว่า □ต่างกัน ที่มนุษยสมบัติ ๕ ประการเหมือนข้างต้น คือ มนุษย์ผู้เคยเป็นทายกในชาติก่อนมีมากกว่า□ ทูลถามต่อไปว่า □บรรพชิตผู้เคยเป็นทายกในชาติก่อนกับบรรพชิตที่ ไม่เคยเป็นทายกในชาติก่อน มีความพิเศษแตกต่างกันอย่างไร□ ตรัสตอบว่า □ต่างกัน ที่ลาภสักการะที่เป็นปัจจัย ๔ ได้แก่ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชชบริขาร คือ บรรพชิตผู้เคยเป็นทายกในชาติก่อนจะได้รับมากกว่า (เช่น พระสีวลีเถระ ดู องฺ.ปญฺจก.อ. ๓/๓๑/๑๘) และได้รับยกย่องเป็นใหญ่ในหมู่คณะ□ ทูลถามต่อไปอีกว่า□ถ้าท่านทั้งสองนั้นบรรลุอรหัตตผล จะมีคุณพิเศษแตกต่างกันหรือไม่□ตรัสตอบว่า□ไม่มีความแตกต่างกันเลย□

๒. จุนทีสูตร ว่าด้วยจุนทีราชกุมารี คือ จุนทีราชกุมารีทูลถามพระผู้มี พระภาคว่า □ศาสดา ธรรม สงฆ์ และศีลเช่นไร ที่บุคคลผู้เลื่อมใสและปฏิบัติให้บริบูรณ์

แล้วไปเกิดในสุคติ ไม่ไปเกิดในทุคติ ตรัสตอบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า วิราคธรรม อริยสงฆ์ และอริยกันตศีล ที่บุคคลผู้เลื่อมใสและปฏิบัติให้บริบูรณ์แล้ว จะได้รับผลที่เลิศ ๕ ประการ คือ (๑) อายุ (๒) วรรณะ (๓) เกียรติยศ (๔) สุข (๕) พละ (ความเป็นใหญ่)

๓. อุคคหสูตร ว่าด้วยอุคคหเศรษฐี คือ อุคคหเศรษฐีได้กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่บุตรสาวผู้จะไปตระกูลสามี พระองค์จึงให้ปฏิบัติว่า (๑) ให้ตื่นก่อนนอนทีหลัง คอยรับใช้ เอาใจใส่ พูดคำไพเราะต่อมารดาบิดาของสามี (๒) ให้สักการะ เคารพ นับถือ บูชาคนที่สามีเคารพ คือ มารดาบิดาและสมณ-พราหมณ์ (๓) ช่วยทำงานในบ้านของสามี (๔) คอยดูแลเอาใจใส่คนใช้ในยาม เจ็บป่วย (๕) รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ไว้

๔. สีหเสนาปติสูตร ว่าด้วยสีหเสนาบดี คือ สีหเสนาบดีได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ทรงบัญญัติผลแห่งทานที่จะพึงเห็นเองได้หรือไม่ ตรัสตอบว่า ได้ แล้วทรงแสดงผลแห่งทาน ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นที่รักของคนทั้งหลาย (๒) สัตบุรุษคบหา (๓) กิตติศัพท์ขจรไปไกล (๔) เป็นผู้องอาจในชุมชนต่าง ๆ (๕) จะไปเกิดในสวรรค์

๕. ทานานิสังสสูตร ว่าด้วยอานิสงส์แห่งการให้ทาน มี ๕ ประการเหมือน ในสีหเสนาปติสูตร ต่างกันเพียงประการที่ ๔ คือ เป็นผู้ไม่ห่างเหินจากธรรมของ คฤหัสถ์

๖. กาลทานสูตร ว่าด้วยกาลทาน หมายถึงการให้ทานตามกาลและตาม บุคคล ซึ่งมีผลไพบูลย์ นำสุขมาให้แก่ผู้ให้ กาลทานมี ๕ ประการ คือ (๑) ให้แก่ผู้มาสู่ถิ่นของตน (๒) ให้แก่ผู้เตรียมจะไป (๓) ให้แก่ผู้เป็นไข้ (๔) ให้ในสมัยข้าวยากหมากแพง (๕) ให้ข้าวอย่างดีและผลไม้ใหม่แก่ท่านผู้มีศีล

๗. โภชนทานสูตร ว่าด้วยการให้โภชนะชื่อว่าให้ฐานะ คำว่า ฐานะ ในที่นี้หมายถึงผล คือ ทรงแสดงเรื่องผลของการให้โภชนะ ๕ ประการ ทั้งที่เกิดแก่ ปฏิคคาหก(ผู้รับทาน)และทายก(ผู้ให้ทาน) ผล ๕ ประการที่เกิดแก่ปฏิคคาหก คือ (๑) อายุ (๒) วรรณะ (๓) สุข (๔) พละ (๕) ปฏิภาณ ส่วนผล ๕ ประการที่เกิดแก่ทายก เหมือนผล ๕ ประการที่เกิดแก่ปฏิคคาหก ต่างกันที่ผลซึ่งเกิดแก่ทายกเป็นของ ทิพย์หรือเป็นของมนุษย์

๘. สัทธสูตร ว่าด้วยอานิสงส์แห่งศรัทธา คือ ทรงแสดงว่าคนมีศรัทธาจะได้รับอานิสงส์ ๕ ประการก่อนผู้อื่น คือ (๑) ได้รับการอนุเคราะห์จากสัตบุรุษก่อน (๒) ได้รับการมาเยี่ยมของสัตบุรุษก่อน (๓) ได้รับการต้อนรับจากสัตบุรุษก่อน (๔) ได้ฟังธรรมของสัตบุรุษก่อน (๕) เมื่อตายแล้ว จะไปเกิดในสวรรค์

๙. ปุตตสูตร ว่าด้วยฐานะที่มารดาบิดาต้องการจากบุตร คือ มารดาบิดา หวังให้บุตรทำหน้าที่ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ให้บุตรเลี้ยงตน (๒) ให้บุตรช่วยทำการงาน

ของตน (๓) ให้บุตรดำรงวงศ์สกุลต่อไป (๔) ให้บุตรสืบทอดมรดก (๕) ให้บุตรทำบุญอุทิศให้เมื่อเสียชีวิต

๑๐. มหาสาลปุตตสูตร ว่าด้วยต้นสาละใหญ่กับกุลบุตร คือ ทรงแสดงว่ากุลบุตรผู้มีศรัทธาเป็นผู้สามารถทำให้บริวารชนเจริญด้วยธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ศรัทธา (๒) ศีล (๓) สุตะ (๔) จาคะ (๕) ปัญญา เหมือนขุนเขาหิมพานต์สามารถทำให้ต้นสาละใหญ่เจริญด้วยสิ่ง ๕ ประการ ได้แก่ (๑) กิ่ง ใบแก่ ใบอ่อน (๒) เปลือก (๓) สะเก็ด (๔) กระพี้ (๕) แก่น

๓.๑.๕ มุณฑราชวรรค

มุณฑราชวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยพระเจ้ามุณฑราช ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑๐ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. อาทิยสูตร ว่าด้วยประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์ คือ ทรงแสดงว่าอริยสาวก(ตั้งแต่โสดาบัน-อนาคามี ดู องฺ.จตุกฺก.อ. ๒/๖๐/๓๕๒) ใช้จ่ายโภคทรัพย์ให้เกิดประโยชน์ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ใช้บำรุงตนเอง บำรุงมารดาบิดา บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และคนใช้ (๒) ใช้บำรุงตนเอง บำรุงมิตรอำมาตย์(เพื่อนร่วมงานกัน ดู สำ.สฬา.อ. ๓/๑๐๑๒/๓๖๗,สำ.ฏีกา ๒/๑๐๑๒/๖๒๙) (๓) ใช้ป้องกันอันตรายที่เกิดจากไฟ น้ำ พระราชา โจร (๔) ใช้ทำพลีกรรม ๕ อย่าง คือ ญาติพลี อติถิพลี ปุพพเปตพลี ราชพลี และเทวตาพลี (๕) ใช้ตั้งทักษิณาที่มีผลสูง ๆ ขึ้นไป

๒. สัปปุริสสูตร ว่าด้วยสัตบุรุษ คือ ทรงแสดงว่า สัตบุรุษเกิดมาเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่คนหมู่มาก ได้แก่ เพื่อมารดาบิดา บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร คนใช้ มิตร อำมาตย์ และสมณพราหมณ์ เหมือนมหาเมฆที่ทำฝนให้ตกลงมาเพื่อประโยชน์ เกื้อกูล และความสุขแก่คนหมู่มาก

๓. อิฏฐสูตร ว่าด้วยธรรมที่น่าปรารถนา หมายถึงสิ่งที่น่าปรารถนา มี ๕ ประการ คือ (๑) อายุ (๒) วรรณะ (๓) สุข (๔) ยศ (๕) สวรรค์ ทรงแสดงว่า อริยสาวกผู้ต้องการสิ่งที่น่าปรารถนาแต่ละอย่าง ไม่ควรอ้อนวอน เพลิดเพลินหรือ ให้ทานรักษาศีลเป็นต้นเพื่อสิ่งที่น่าปรารถนาแต่ละอย่างเป็นเหตุ แท้จริงการปฏิบัติ อย่างนั้นย่อมได้สิ่งที่น่าปรารถนาดังกล่าวแน่นอน โดยไม่ต้องปรารถนา

๔. มนาปทายีสูตร ว่าด้วยผู้ให้สิ่งที่น่าพอใจ คือ อุคคคหบดีชาวกรุงเวสาลีได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า □ผู้ให้ของที่น่าพอใจ จะได้ของที่น่าพอใจ□ จึงถวายสิ่งที่น่าพอใจ ๖ อย่าง มีของเคี้ยวชื่อสาลผุปผกะเป็นต้น ต่อมาได้ไปเกิดในพรหมโลก แล้วกลับมากราบทูลพระผู้มีพระภาคถึงเรื่องผลแห่งการให้ของที่น่าพอใจที่ตนได้รับ ซึ่งเป็นองค์ธรรมประการที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสสรุปองค์ธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ผู้ให้ของที่น่าพอใจย่อมได้ของที่น่าพอใจ (๒) ผู้ให้ของที่เลิศย่อม

ได้ของที่เลิศ (๓) ผู้ให้ของที่ดีย่อมได้ของที่ดี (๔) ผู้ให้ของที่ประเสริฐย่อมได้ของที่ประเสริฐ (๕) ผู้ให้ ของที่เลิศ ของที่ดี และของที่ประเสริฐ ย่อมเป็นผู้มีอายุยืน มียศ

๕. ปุญญาภิสันทสูตร ว่าด้วยห้วงบุญกุศล คือ ทรงแสดงห้วงบุญกุศลที่เกิดขึ้นแก่ทายกผู้ถวายปัจจัยแก่ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุเจโตวิมุตติว่าประมาณไม่ได้ ปัจจัยในที่นี้มี ๕ อย่าง คือ (๑) จีวร (๒) บิณฑบาต (๓) วิหาร (๔) เตียงตั่ง (๕) คิลานปัจจัยเภสัชชบริขาร

๖. สัมปทาสูตร ว่าด้วยสัมปทา คำว่า สัมปทา แปลว่า ความถึงพร้อม หรือความสมบูรณ์ มี ๕ ประการ คือ (๑) สัทธาสัมปทา (๒) สีลสัมปทา (๓) สุตสัมปทา (๔) จาคสัมปทา (๕) ปัญญาสัมปทา

๗. ธนสูตร ว่าด้วยธนะ คำว่า ธนะ แปลว่า ทรัพย์ ในที่นี้หมายถึงอริยทรัพย์ มี ๕ ประการเหมือนสัมปทา ต่างกันที่ทรงขยายใจความของแต่ละประการ ในที่นี้แต่ละประการมีความหมายดังนี้ (๑) เชื่อในพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคต (๒) เป็นผู้มีศีล ๕ (๓) เป็นพหูสูต (๔) มีใจปราศจากความตระหนี่ (๕) มีปัญญาพิจารณาเห็นความเกิดและความดับ เป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้พ้นทุกข์ได้โดยชอบ

๘. ฐานสูตร ว่าด้วยฐานะที่ใครๆ ไม่พึงได้ หมายถึงความปรารถนาในสิ่งที่ตรงกันข้ามกับสิ่งที่เกิดขึ้นแก่คนทุกคน มี ๕ ประการ คือ (๑) อย่าแก่ (๒) อย่าเจ็บไข้ (๓) อย่าตาย (๔) อย่าสิ้นไป (๕) อย่าฉิบหาย ทรงแสดงว่า ฐานะแต่ละอย่างเกิดขึ้นทั้งแก่ปุถุชนและอริยสาวก แต่ปุถุชนไม่มีปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งเหล่านี้ตามความเป็นจริง ตรงกันข้ามกลับถูกสิ่งเหล่านี้ครอบงำจนเกิดทุกข์กายและทุกข์ใจ ส่วนอริยสาวกมีนัยตรงกันข้ามกับปุถุชน

๙. โกสลสูตร ว่าด้วยพระเจ้าปเสนทิโกศล คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงฐานะ ๕ ประการที่ใคร ๆ ไม่พึงได้เหมือนในพระสูตรที่ ๘ แก่พระเจ้าปเสนทิโกศลผู้ทรงเกิดทุกขโทมนัสเพราะทราบข่าวการสวรรคตของพระนางมัลลิกาเทวี

๑๐. นารทสูตร ว่าด้วยพระนารทะ คือ ท่านพระนารทะได้แสดงฐานะ ๕ ประการที่ใคร ๆ ไม่พึงได้เหมือนในพระสูตรที่ ๘ แก่พระราชาพระนามว่ามุณฑะผู้ทรงเกิดทุกขโทมนัสเพราะพระนางภัททาราชเทวีสวรรคต

๓.๒ ทุติยปัณณาสก์

๓.๒.๑ นีวรณวรรค

นีวรณวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยนิวรณ์ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. อาวรณสูตร ว่าด้วยเครื่องกางกั้น หมายถึงนิวรณ์ ๕ ประการ คือ (๑) กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทธะ (๔) อุทธัจจกุกกุจจะ (๕) วิจิกิจฉา ทรงแสดงว่านิวรณ์ ๕ ประการนี้เป็นธรรมเครื่องกางกั้นซึ่งเมื่อครอบงำจิตแล้วจะทำให้

ปัญญาเสื่อมถอย ถ้าภิกษุละนิวรณ์ ๕ ประการนี้ไม่ได้ก็ไม่อาจรู้จักประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น หรือไม่อาจบรรลุญาณทัสสนะได้

๒. อกุสลราสิสูตร ว่าด้วยกองอกุศล หมายถึงนิวรณ์ ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๑

๓. ปธานิยังคสูตร ว่าด้วยองค์ของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร หมายถึงคุณสมบัติของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร ๕ ประการ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีอาพาธน้อย (๓) ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา (๔) มีความเพียร (๕) มีปัญญา

๔. สมยสูตร ว่าด้วยสมัยที่ไม่ควรและที่ควรบำเพ็ญเพียร หมายถึงสมัยที่ ไม่เหมาะ และเหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรม สมัยที่ไม่เหมาะแก่การบำเพ็ญ สมณธรรม ได้แก่ (๑) เป็นคนแก่ (๒) เป็นผู้อาพาธ (๓) เกิดทุพภิกขภัยขึ้น (๔) มีภัย มีการปล้นกัน ชาวบ้านอพยพหนี (๕) สงฆ์แตกแยกกัน

ส่วนสมัยที่เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรมมีนัยตรงกันข้าม

๕. มาตาปุตตสูตร ว่าด้วยมารดากับบุตร หมายถึงภิกษุณีผู้เป็นมารดากับภิกษุผู้เป็นบุตรคลุกคลีคุ้นเคยกันมาก จนถึงขั้นเสพเมถุนธรรมกัน เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบเรื่องนี้ จึงทรงยกขึ้นเป็นต้นเหตุตรัสเทศนาให้เห็นอิทธิพลของกามคุณ ๕ ในสตรีที่มีต่อบุรุษ

๖. อุปัชฌายสูตร ว่าด้วยอุปัชฌาย์ คือ พระอุปัชฌาย์รูปหนึ่งได้พาสัทธิ- วิหาริกของตนผู้ถูกอกุศลธรรมคือถีนมิทธะครอบงำ ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงเหตุที่ทำ ให้ภิกษุนั้นถูกอกุศลธรรมครอบงำ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ (๒) ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค (๓) ไม่ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ (๔) ไม่เห็น แจ้งกุศลธรรมทั้งหลาย (๕) ไม่เจริญโพธิปักขิยธรรมทุกวัน

๗. ฐานสูตร ว่าด้วยฐานะที่ควรพิจารณาเนือง ๆ คำว่า ฐานะ ในที่นี้หมายถึงสภาวะที่เกิดมีแก่คนทุกคน ไม่มีใครล่วงพ้นไปได้ มี ๕ ประการ คือ (๑) ความแก่ (๒) ความเจ็บไข้ (๓) ความตาย (๔) ความพลัดพรากจากของรักของชอบใจ (๕) ความมีกรรมเป็นของตน ทรงสอนให้สตรี บุรุษ คฤหัสถ์หรือบรรพชิตพิจารณาเนือง ๆ ว่า สภาวะแต่ละอย่างนี้มีแก่ตนเป็นธรรมดา ไม่มีใครล่วงพ้นไปได้ ทั้งนี้เพื่อบรรเทาความมัวเมาในวัยหนุ่มสาว ในความไม่มีโรค ในชีวิต ในความกำหนัดยินดี ในสิ่งที่รัก และเพื่อให้ละทุจริต ประพฤติสุจริต นอกจากนี้ ยังทรงแสดงผลแห่งการพิจารณาสภาวะทั้ง ๕ นี้ไว้โดยละเอียดด้วย

๘. ลิจฉวิกุมารกสูตร ว่าด้วยเจ้าลิจฉวีกุมาร คือ เจ้าลิจฉวีพระนามว่ามหา-นามะเห็นเจ้าลิจฉวีกุมารทั้งหลายนั่งประนมมืออยู่ใกล้พระผู้มีพระภาค จึงเปล่งอุทานว่า □เจ้าวัชชีจักเจริญ เจ้าวัชชีจักเจริญ□ พระผู้พระภาคตรัสถามถึงเหตุนั้น ครั้นทรงทราบเหตุที่เจ้าลิจฉวีพระนามว่ามหานามะเปล่งอุทานเช่นนั้น จึงทรงแสดงธรรม

สำหรับผู้ปกครองมีใจความว่า เมื่อมีโภคทรัพย์ที่ได้มาโดยธรรมแล้วให้ใช้จ่ายเพื่อ (๑) เลี้ยงดูมารดาบิดา (๒) อนุเคราะห์บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และคนใช้ (๓) ช่วยเหลือเพื่อนร่วมงาน (๔) บูชาเทวดา (๕) บริจาคทานแก่สมณพราหมณ์ ทรงแสดงว่าเมื่อปฏิบัติธรรม ๕ ประการนี้แล้วจะได้รับความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย

๙-๑๐. ปฐมวุฑฒปัพพชิตสูตร ทุติยวุฑฒปัพพชิตสูตร ต่างว่าด้วยภิกษุ ผู้บวชเมื่อแก่ คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้บวชเมื่อแก่มีธรรม ๕ ประการ หาได้ยาก แต่มีรายละเอียดแตกต่างกันบางประการ คือ ในปฐมวุฑฒปัพพชิตสูตร ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้ละเอียด (๒) เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยมารยาท (๓) เป็นพหูสูต (๔) เป็นธรรมกถึก (๕) เป็นวินัยธร ส่วนในทุติยวุฑฒปัพพชิตสูตร ธรรมประการ ที่ ๑-๓ ต่างกับธรรม ๕ ประการในปฐมวุฑฒปัพพชิตสูตรดังนี้ คือ (๑) เป็นผู้ว่าง่าย (๒) เป็นผู้คงแก่เรียน (๓) เป็นผู้รับคำพร่ำสอนโดยเคารพ

๓.๒.๒ สัญญาวรรค

สัญญาวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยสัญญา ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตร ที่ ๑-๒ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมสัญญาสูตร ทุติยสัญญาสูตร ต่างว่าด้วยสัญญา คือ ทรงแสดงว่าสัญญาที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก กล่าวคือ สามารถ บรรลุนิพพานได้ มี ๕ ประการเหมือนกันทั้ง ๒ สูตร คือ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนัตตสัญญา (๓) มรณสัญญา (๔) อาหาเร ปฏิกูลสัญญา (๕) สัพพโลเก- อนภิรตสัญญา

๓-๔. ปฐมวัฑฒิสูตร ทุติยวัฑฒิสูตร ต่างว่าด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญ มี ๕ ประการ คือ (๑) ศรัทธา (๒) ศีล (๓) สุตะ (๔) จาคะ (๕) ปัญญา ทรงแสดงเหมือนกันทั้ง ๒ สูตรว่าอริยสาวกผู้มีธรรม ๕ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นผู้เจริญด้วย ธรรมอันประเสริฐ เป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระ และถือเอาสิ่งที่ประเสริฐแห่งกาย

๕. สากัจฉสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ควรสนทนาด้วย คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุที่ เพื่อนพรหมจารีควรสนทนาด้วย ได้แก่ ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ และสามารถแก้ปัญหา เรื่องศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะได้

๖. สาชีวสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ควรแก่สาชีพ คำว่า สาชีพ หมายถึงการถามปัญหาและการตอบปัญหา (องฺ.ป□ฺจก.อ. ๓/๖๖/๓๓) คือ ทรงแสดงว่าภิกษุที่เพื่อนพรหมจารีควรจะถามปัญหาและตอบปัญหาด้วย ได้แก่ ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๕

๗-๘. ปฐมอิทธิปาทสูตร ทุติยอิทธิปาทสูตร ต่างว่าด้วยอิทธิบาท หมายถึงธรรม ๕ ประการที่มีอิทธิบาทเป็นหัวข้อธรรม ๔ ประการ และหัวข้อธรรมอื่นอีก ๑ ประการ คือ (๑) อิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร (๒) อิทธิบาท

ที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร (๓) อิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร (๔) อิทธิบาทที่ประกอบด้วยวีมังสาสมาธิและปธานสังขาร (๕) ความ ขะมักเขม้น ต่างกันที่ทรงแสดงผลของการเจริญ คือ ในปฐมอิทธิปาทสูตร ทรงแสดงว่า ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่งเจริญธรรม ๕ ประการทำให้มาก จะได้รับผล คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี ในทุติยอิทธิปาทสูตร ทรงแสดงผลเพิ่มเติมว่า ทำให้ได้อภิญญา ๖ และในพระสูตรนี้ทรงแสดงข้อปฏิบัติและผลแห่งการปฏิบัตินี้ของพระองค์เองเป็นตัวอย่าง

๙. นิพพิทาสูตร ว่าด้วยความเบื่อหน่าย คือ ทรงแสดงว่าธรรมที่เจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพานโดยส่วนเดียว มี ๕ ประการ คือ (๑) พิจารณา เห็นกายในกาย (๒) กำหนดหมายความปฏิกูลในอาหาร (๓) กำหนดหมายความ ไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๔) พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง (๕) ตั้งมั่นมรณสัญญาไว้ภายใน

๑๐. อาสวักขยสูตร ว่าด้วยธรรมที่ทำให้สิ้นอาสวะ คือ ทรงแสดงว่าธรรมที่เจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ มี ๕ ประการเหมือนในพระ สูตรที่ ๙

๓.๒.๓ โยธาชีววรรค

โยธาชีววรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยนักรบอาชีพ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๕-๖ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมเจโตวิมุตติผลสูตร ทุติยเจโตวิมุตติผลสูตร ต่างว่าด้วยธรรมมี เจโตวิมุตติเป็นผล แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมเจโตวิมุตติผลสูตร ทรงแสดงธรรมที่เจริญทำให้มากแล้วมีเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นผล มี ๕ ประการเหมือนในนิพพิทาสูตรแห่งสัญญาวรรค ในทุติยเจโตวิมุตติผลสูตร ทรงแสดงธรรม ที่เจริญทำให้มากแล้วมีเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นผล มี ๕ ประการ คือ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา (๓) ทุกเข อนัตตสัญญา (๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา และทรงแสดงผลแห่งการได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติพร้อมทั้งความหมายตามลำดับดังนี้ (๑) ชื่อว่าเป็นผู้ถอนลิ่มสลักขึ้นได้ หมายถึงละอวิชชาได้หมดสิ้น (๒) ชื่อว่าเป็นผู้รื้อเครื่องแวดล้อมได้ หมายถึงละชาติสงสารที่เป็นเหตุให้เกิดในภพใหม่ได้หมดสิ้น (๓) ชื่อว่าเป็นผู้ถอนเสาระเนียดขึ้นได้ หมายถึงละตัณหาได้หมดสิ้น (๔) ชื่อว่าเป็นผู้ถอดกลอนสลักออกได้ หมายถึงละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการได้ (๕) ชื่อว่าเป็นผู้ไกลจากข้าศึก ปลดธงลงได้ ปลงภาระลงได้ ไม่มีวัฏฏะ หมายถึงละอัสมิมานะได้หมดสิ้น

๓-๔. ปฐมธัมมวิหารีสูตร ทุติยธัมมวิหารีสูตร ต่างว่าด้วยบุคคลผู้เป็นอยู่ด้วยธรรม ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมประการที่ ๕ ในจำนวนธรรม ๕ ประการ แต่มีรายละเอียด

ต่างกัน คือ ในปฐมธัมมวิหารีสูตร (๑) มากด้วยการเรียนธรรม หมายถึง เรียนพระพุทธพจน์ แต่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไป ไม่เจริญสมถกัมมัฏฐานและ วิปัสสนากัมมัฏฐาน (๒) มากด้วยการแสดงธรรม หมายถึงแสดงธรรมได้อย่าง พิสดารตามที่เล่าเรียนมาแก่ผู้อื่น แต่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไป ไม่เจริญสมถ-กัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน (๓) มากด้วยการสาธยายธรรม หมายถึงสาธยายธรรมได้อย่างพิสดารตามที่เล่าเรียนมา แต่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไป ไม่เจริญ สมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน (๔) มากด้วยการตรึกตรองพิจารณาธรรมตามที่ได้เล่าเรียนมา แต่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไป ไม่เจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนา-กัมมัฏฐาน (๕) อยู่ด้วยธรรม หมายถึงเรียนพระพุทธพจน์ และไม่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไป เจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ในทุติยธัมมวิหารีสูตร มีหัวข้อธรรม ๕ ประการเหมือนในปฐมธัมมวิหารีสูตร ต่างกันแต่ความหมายเพียงเล็กน้อย เช่น (๑) มากด้วยการเรียนธรรม หมายถึงเรียนพระพุทธพจน์ แต่ไม่ทราบเนื้อความของพระพุทธพจน์นั้น

๕-๖. ปฐมโยธาชีวสูตร ทุติยโยธาชีวสูตร ต่างว่าด้วยนักรบอาชีพ คือ ทรงแสดงนักรบอาชีพ ๕ จำพวก และภิกษุผู้เปรียบด้วยนักรบอาชีพ ๕ จำพวก แต่มีความหมายต่างกัน กล่าวคือ นักรบอาชีพมีความหมายในทางโลก ส่วนภิกษุผู้เปรียบด้วยนักรบอาชีพมีความหมายในทางธรรม พระสูตรทั้งสองนี้มีหัวข้อธรรม ๕ ประการเหมือนกัน ต่างกันแต่ความหมายดังนี้ ในปฐมโยธาชีวสูตร เช่น ประการ ที่ ๑ นักรบอาชีพบางคนพอเห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นเท่านั้นก็หยุดนิ่ง สะทกสะท้าน ไม่สามารถ เข้าสู่สมรภูมิได้ ในทำนองเดียวกัน ภิกษุในธรรมวินัยนี้พอเห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นเท่านั้นก็ หยุดนิ่ง สะทกสะท้าน ไม่สามารถสืบต่อพรหมจรรย์ได้ แสดงความท้อแท้ในสิกขา บอกคืนสิกขามาเป็นคฤหัสถ์ คำว่า พอเห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็หยุดนิ่ง หมายถึงพอ ทราบว่า ในบ้านหรือนิคมโน้นมีหญิงงาม ก็จมดิ่งในมิจฉาวิตก ไม่สามารถประพฤติ พรหมจรรย์ดำรงตนอยู่ในพระศาสนาต่อไปได้

ในทุติยโยธาชีวสูตร เช่น ประการที่ ๑ นักรบอาชีพบางคนถือดาบและโล่ ผูกสอดธนูและแล่งแล้ว เข้าสู่สมรภูมิ ขะมักเขม้น พยายามรบในสมรภูมินั้น แต่ถูกพวกข้าศึกฆ่าตาย ในทำนองเดียวกัน ภิกษุในธรรมวินัยนี้อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมบางแห่งอยู่ เวลาเช้า เข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านหรือนิคม ไม่สำรวมกาย วาจาและใจ มีสติไม่ตั้งมั่น ไม่สำรวมอินทรีย์ เมื่อเห็นสตรีนุ่งห่มผ้าไม่เรียบร้อย ก็เกิดราคะขึ้น ไม่บอกคืนสิกขา เสพเมถุนธรรม

๗-๑๐. ปฐมอนาคตภยสูตร ทุติยอนาคตภยสูตร ตติยอนาคตภยสูตร และจตุตถอนาคตภยสูตร ต่างว่าด้วยภัยในอนาคต แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอนาคตภยสูตร กล่าวถึงภัยในอนาคต ๕ ประการสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่าว่า ภิกษุผู้อยู่ป่าเมื่อเห็นภัยในอนาคต ๕ ประการนี้ ไม่ควรประมาท ควรมีความเพียร อุทิศกายและใจ

เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง เช่น ประการที่ ๑ ภิกษุผู้อยู่ป่าพิจารณาเห็นว่า "บัดนี้เราอยู่ในป่าคนเดียว อาจจะ ถูกงูกัด แมงป่อง ต่อย หรือตะขาบกัดเอาก็ได้ เพราะเหตุนั้น เราพึงตาย เราพึงมีอันตรายนั้น เอาเถอะ เราจะทำความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง"

ในทุติยอนาคตภยสูตร กล่าวถึงภัยในอนาคต ๕ ประการสำหรับภิกษุทั่วไป ว่า ภิกษุเมื่อเห็นภัยในอนาคต ๕ ประการนี้ ควรไม่ประมาท ควรมีความเพียร อุทิศกาย และใจ เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง เช่น ประการที่ ๑ ภิกษุพิจารณาเห็นว่า "บัดนี้เรายังหนุ่มแน่น มีผมดำสนิท กำลังเจริญวัย แต่จะต้องถูกชราครอบงำในอนาคต เมื่อถูกชราครอบงำแล้วก็ไม่สามารถใส่ใจถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ และไม่สามารถจะอยู่ในเสนาสนะป่าได้ ฉะนั้น เราควรรีบทำความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง"

ในตติยอนาคตภยสูตร กล่าวถึงภัยในอนาคต ๕ ประการสำหรับภิกษุทั่วไปว่า เป็นภัยยังไม่เกิดขึ้นในปัจจุบัน แต่จักเกิดขึ้นในอนาคต ภิกษุควรรู้ไว้และพยายามละภัย เหล่านั้น เช่น ประการที่ ๑ ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา ซึ่งจะส่งผลให้พระธรรมวินัยเลอะเลือน

ในจตุตถอนาคตภยสูตร กล่าวถึงภัยในอนาคต ๕ ประการเหมือนในตติย-อนาคตภยสูตร ต่างกันแต่รายละเอียดของธรรมแต่ละประการ เช่น ประการที่ ๑ ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักชอบจีวรสวยงาม ไม่ชอบนุ่งห่มผ้าบังสุกุลจีวร ละ เสนาสนะสงัด ชุมนุมกันอยู่ในหมู่บ้านหรือนิคมและเมืองหลวง แสวงหาจีวรด้วยวิธีการที่ไม่เหมาะสมหลายอย่าง

๓.๒.๔ เถรวรรค

เถรวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยธรรมของพระเถระ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อ พระสูตรที่ ๘ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๗. รชนียสูตร วีตราคสูตร กุหกสูตร อัสสัทธสูตร อักขมสูตร ปฏิสัมภิทาปัตตสูตร และ สีลวันตสูตร เฉพาะพระสูตรที่ ๑-๕ มีความสัมพันธ์ กันในฐานะที่เป็นธรรม ๒ ฝ่าย คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่เคารพและยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย และธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็น ที่รัก เป็นที่เคารพและยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ฝ่ายละ ๕ ประการ ส่วนพระสูตรที่ ๖-๗ มีความสัมพันธ์กับพระสูตรที่ ๑-๕ ในฐานะที่เป็นธรรมฝ่ายแรก เพียงฝ่ายเดียว คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็นที่รัก เป็นที่เคารพและยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย แต่มีหมวดธรรมต่างกันดังนี้

ในรชนียสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้กำหนัด ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมประการ ที่ ๑ ในธรรม ๕ ประการ ที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่เป็นที่รัก หัวข้อธรรมประการ ที่ ๒-๕

ได้แก่ (๒) ขัดเคืองในสิ่งที่เป็นเหตุให้ขัดเคือง (๓) หลงในสิ่งที่เป็นเหตุให้หลง (๔) โกรธในสิ่งที่เป็นเหตุให้โกรธ (๕) มัวเมาในสิ่งที่เป็นเหตุให้มัวเมา ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็นที่รัก เป็นที่เคารพและยกย่องมีนัยตรงกันข้าม

ในวีตราคสูตร ว่าด้วยผู้ปราศจากราคะ ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมประการที่ ๑ ในธรรม ๕ ประการที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่เป็นที่รักเป็นที่เคารพและยกย่อง หัวข้อธรรมประการที่ ๒-๕ ได้แก่ (๑) ไม่ปราศจากโทสะ (๒) ไม่ปราศจากโมหะ (๓) ลบหลู่คุณท่าน (๔) ตีเสมอส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็นที่รักเป็นที่เคารพและยกย่องมีนัยตรงกันข้าม

ในกุหกสูตร ว่าด้วยผู้พูดหลอกลวง หมายถึงพูดเลียบเคียง แสร้งแสดงอิริยาบถให้น่าเลื่อมใส แสร้งปฏิเสธปัจจัยซึ่งเป็นหัวข้อธรรมประการที่ ๑ ในธรรม ๕ ประการที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่เป็นที่รักเป็นที่เคารพและยกย่อง หัวข้อธรรมประการที่ ๒-๕ ได้แก่ (๒) พูดป้อยอ (๓) ทำนิมิต (๔) พูดบีบบังคับ (๕) แสวงหาลาภด้วยลาภ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็นที่รักเป็นต้นมีนัยตรงกันข้าม

ในอัสสัทธสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ไม่มีศรัทธา ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมประการที่ ๑ ในธรรม ๕ ประการที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่เป็นที่รักเป็นที่เคารพและยกย่อง หัวข้อธรรมประการที่ ๒-๕ ได้แก่ (๑) ไม่มีหิริ (๒) ไม่มีโอตตัปปะ (๓) เกียจคร้าน (๔) มีปัญญาทราม ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็นที่รักเป็นต้นมีนัยตรงกันข้าม

ในอักขมสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ไม่อดทน ซึ่งที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่เป็นที่รัก ไม่อดทน ในที่นี้หมายถึงไม่อดทนต่ออารมณ์ทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธัมมารมณ์ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็นที่รักมีนัยตรงกันข้าม

ในปฏิสัมภิทาปัตตสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ซึ่งเป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็นที่รัก บรรลุปฏิสัมภิทา ในที่นี้หมายถึงบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ได้แก่ (๑) อัตถปฏิสัมภิทา (๒) ธัมมปฏิสัมภิทา (๓) นิรุตติปฏิสัมภิทา (๔) ปฏิภาณ-ปฏิสัมภิทา และคุณสมบัติอีกประการหนึ่ง คือ เป็นผู้ขยันช่วยทำกิจของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย

ในสีลวันตสูตร ว่าด้วยผู้มีศีล ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมประการที่ ๑ ในธรรม ๕ ประการที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระเป็นที่รัก หัวข้อธรรมประการที่ ๒-๕ ได้แก่ (๒) เป็นพหูสูต (๓) มีวาจางาม (๔) ได้ฌาน ๔ (๕) ได้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

๘. เถรสูตร ว่าด้วยธรรมของพระเถระ คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่ปฏิบัติและปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ฝ่ายละ ๕ ประการ องค์ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูล ได้แก่ (๑) เป็นรัตตัญญู (๒) มีชื่อเสียง (๓) ได้ปัจจัย ๔ (๔) เป็นพหูสูต (๕) เป็นมิจฉาทิฏฐิ ส่วนองค์ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระปฏิบัติเพื่อประโยชน์ เกื้อกูล ๔ ข้อแรกเหมือนกับองค์ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเถระไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล เป็นต้น

ต่างกันเพียงข้อที่ ๕ ซึ่งเปลี่ยนจากมิจฉาทิฏฐิมาเป็นสัมมาทิฏฐิ ในสูตรนี้เน้นความสำคัญที่มิจฉาทิฏฐิกับสัมมาทิฏฐิ

๙-๑๐. ปฐมเสขสูตร ทุติยเสขสูตร ต่างว่าด้วยธรรมของพระเสขะ คือ ทรงแสดงธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล ฝ่ายละ ๕ ประการ ฝ่ายอกุศลเป็นเหตุให้ภิกษุผู้เสขะเสื่อม ฝ่ายกุศลมีนัยตรงกันข้าม พระสูตรทั้ง ๒ นี้มีรายละเอียดต่างกันดังนี้ ในปฐมเสขสูตร องค์ธรรมฝ่ายอกุศล ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ความเป็นผู้ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ชอบการนอนหลับ (๔) ความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) ไม่พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว ส่วนองค์ธรรมฝ่ายกุศลมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยเสขสูตร องค์ธรรมฝ่ายอกุศล ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้มีกิจมาก (๒) ปล่อยเวลาให้ล่วงเลยไปกับงานเล็กน้อย (๓) คลุกคลีกับคฤหัสถ์และบรรพชิต (๔) เข้าไปในหมู่บ้านเช้าเกินไป กลับมาสายเกินไป (๕) ไม่ได้ฟังธรรมกถาเป็นเครื่องขัดเกลากิเลส ๑๐ กถา เช่น ความเป็นผู้มักน้อย สันโดษ ส่วนองค์ธรรม ฝ่ายกุศลมีนัยตรงกันข้าม

๓.๒.๕ กกุธวรรค

กกุธวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยกกุธเทพบุตร ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตร ที่ ๑๐ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมสัมปทาสูตร ทุติยสัมปทาสูตร ต่างว่าด้วยสัมปทา (ความถึงพร้อม) ต่างกันเพียงองค์ธรรม คือ ในปฐมสัมปทาสูตร สัมปทา ๕ ประการ ได้แก่ (๑) สัทธา-สัมปทา (๒) สีลสัมปทา (๓) สุตสัมปทา (๔) จาคสัมปทา (๕) ปัญญาสัมปทา ในทุติยสัมปทา สัมปทา ๕ ประการ ได้แก่ (๑) สีลสัมปทา (๒) สมาธิสัมปทา (๓) ปัญญาสัมปทา (๔) วิมุตติสัมปทา (๕) วิมุตติญาณทัสสนสัมปทา

๓. พยากรณสูตร ว่าด้วยการพยากรณ์อรหัตตผล หมายถึงเหตุให้กล่าวอ้างว่าตนได้บรรลุอรหัตตผล มี ๕ ประการ คือ (๑) ความโง่เขลา ความหลงงมงาย (๒) ปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ (๓) ความบ้า จิตฟุ้งซ่าน (๔) สำคัญว่าได้บรรลุ (๕) ได้บรรลุจริง

๔. ผาสุวิหารสูตร ว่าด้วยวิหารธรรม (ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข) มี ๕ ประการ คือ รูปฌาน ๔ และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

๕. อกุปปสูตร ว่าด้วยอกุปปธรรม ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผล คือ ทรงแสดง ว่าภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการจะบรรลุอกุปปธรรมได้ในเวลาไม่นานนัก ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ปฏิสัมภิทา ๔ และการพิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว

๖. สุตธรสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ทรงสุตะ หมายถึงภิกษุผู้เป็นพหูสูต ซึ่งเป็นส่วนประกอบของธรรมประการที่ ๔ ในธรรม ๕ ประการในสูตรนี้ ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) มีกิจธุระน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษ (๒) มีอาหารน้อย ไม่เห็นแก่ปากท้อง

(๓) มีการหลับน้อย หมั่นประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ (๔) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ (๕) พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว

๗. กถาสูตร ว่าด้วยกถาเครื่องขัดเกลากิเลส ซึ่งเป็นธรรมประการที่ ๔ ในธรรม ๕ ประการในสูตรนี้ หัวข้อธรรม ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๖ ต่างกันเพียงประการที่ ๔ คือ เป็นผู้ได้กถาเครื่องขัดเกลาอย่างยิ่ง มี ๑๐ กถา

๘. อารัญญกสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ซึ่งเป็นธรรมประการที่ ๔ ในธรรม ๕ ประการในสูตรนี้ ธรรม ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๖ ต่างกันเพียงประการที่ ๔ คือ ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร อยู่ในเสนาสนะสงัด

ทั้ง ๓ สูตร คือ สุตธรสูตร กถาสูตร และอารัญญกสูตร ต่างกล่าวถึง การบำเพ็ญสมณธรรมคือการเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน และผลแห่งการบำเพ็ญคือเมื่อมีธรรมใน ๓ สูตรนี้ ก็จะบรรลุอรหัตตผลในเวลาไม่นาน

๙. สีหสูตร ว่าด้วยพญาราชสีห์ คือ ทรงแสดงการเปรียบเทียบระหว่าง พระตถาคตกับราชสีห์ว่า คำว่า สีหะ เป็นชื่อของพระตถาคต อาการที่ทรงแสดง ธรรมเป็นสีหนาทของพระตถาคต หมายความว่า พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่คน ๕ จำพวกด้วยท่าทีเหมือนพญาราชสีห์จับสัตว์ ๕ จำพวก

๑๐. กกุธเถรสูตร ว่าด้วยกกุธเทพบุตรกับพระมหาโมคคัลลานเถระ คือ ทรงปรารภเรื่องพระเทวทัตคิดจะปกครองสงฆ์ตามที่กุกธเทพบุตรได้บอกแก่ท่านพระมหาโมคคัลลานะ ทรงแสดงศาสดาผู้ไม่บริสุทธิ์ ๕ จำพวก ได้แก่ (๑) ผู้ไม่บริสุทธิ์ ในทางศีล (๒) ผู้ไม่บริสุทธิ์ในทางอาชีพ (๓) ผู้ไม่บริสุทธิ์ในทางธรรมเทศนา (๔) ผู้ไม่บริสุทธิ์ในทางเวยยากรณะ (๕) ผู้ไม่บริสุทธิ์ในทางญาณทัสสนะ ทรงแสดงว่าพระองค์เป็นผู้มีความบริสุทธิ์ใน ๕ ทางตรงกันข้ามกับศาสดา ๕ จำพวก

๓.๓ ตติยปัณณาสก์

๓.๓.๑ ผาสุวิหารวรรค

ผาสุวิหารวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยผาสุวิหารธรรม ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๕ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. สารัชชสูตร ว่าด้วยความแกล้วกล้าและความครั่นคร้าม คำว่า ครั่นคร้ามในที่นี้หมายถึง โทมนัส(ความทุกข์ใจ) คือ ทรงแสดงธรรมที่ทำความแกล้วกล้าสำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ศรัทธา (๒) ศีล (๓) ความเป็นพหูสูต (๔) การปรารภความเพียร (๕) ปัญญา และทรงแสดงว่าคนที่ไม่มีธรรมที่ทำความแกล้วกล้า ๕ ประการนี้เป็นผู้มีความครั่นคร้าม

๒. อุสสังกิตสูตร ว่าด้วยธรรมที่ทำให้น่ารังเกียจ หมายถึง เกิดความระแวงสงสัย ในที่นี้หมายถึงโคจรวิบัติ คือ ความเสียหายที่เกิดจากการไปมาหาสู่กับบุคคล ๕ จำพวก ได้แก่ (๑) หญิงแพศยา (๒) หญิงหม้าย (๓) สาวเทื้อ (๔) บัณเฑาะก์ (๕) ภิกษุณี ซึ่งอาจทำให้เกิดความระแวงสงสัยว่าเป็นภิกษุชั่ว แม้จะเป็นพระอรหันต์ก็ตาม

๓. มหาโจรสูตร ว่าด้วยองค์ประกอบของมหาโจร คือ ทรงแสดงองค์ประกอบของมหาโจรเปรียบเทียบกับของภิกษุชั่วฝ่ายละ ๕ ประการ แต่มีความหมายต่างกัน กล่าวคือ องค์ประกอบของมหาโจรมีความหมายในทางโลก ส่วนองค์ประกอบของภิกษุชั่วมีความหมายในทางธรรม เช่น คำว่า ที่ขรุขระ ที่เป็นองค์ประกอบของ มหาโจรประการที่ ๑ หมายถึงเกาะแก่งแห่งแม่น้ำ หรือที่ขรุขระแห่งภูเขา ส่วนที่เป็นองค์ประกอบของภิกษุชั่วประการที่ ๑ หมายถึงกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมที่ไม่ตรงไปตรงมา

๔. สมณสุขุมาลสูตร ว่าด้วยธรรมของสมณะผู้ละเอียดอ่อน มี ๕ ประการ คือ (๑) สันโดษด้วยปัจจัย ๔ (๒) ได้รับยกย่องเป็นใหญ่ในหมู่คณะ (๓) มีทุกขเวทนาน้อย (๔) ได้ฌาน ๔ (๕) ได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ทรงแสดงว่า พระองค์ทรงเป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ เพราะทรงมีธรรม ๕ ประการดังกล่าว

๕. ผาสุวิหารสูตร ว่าด้วยผาสุวิหารธรรม หมายถึงธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข ๕ ประการ คือ ตั้งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่ประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนพรหมจารีทั้งต่อหน้าและลับหลัง มีศีลบริสุทธิ์ และมีอริยทิฏฐิ(ทิฏฐิที่ประเสริฐ) ได้แก่ วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ

๖. อานันทสูตร ว่าด้วยพระอานนท์ คือ ท่านพระอานนท์ทูลถามปัญหาเรื่องเหตุให้ภิกษุอยู่ผาสุกในสงฆ์ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสตอบจบลง พระเถระทูลถามย้ำคำถามเดียวกันนั้นอีก ๔ ครั้ง พระองค์ตรัสตอบย้ำความเดิม แต่ทรงเพิ่มความใหม่เข้าไปแต่ละครั้ง ๆ ดังนี้ (๑) เป็นผู้มีศีล และไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะศีล (๒) เป็นผู้มีศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะศีล และใส่ใจตนเอง ไม่ใส่ใจผู้อื่น (๓) เป็นผู้มีศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะศีล ใส่ใจตนเอง ไม่ใส่ใจผู้อื่น และไม่มีชื่อเสียง ไม่สะดุ้งเพราะความไม่มีชื่อเสียงนั้น (๔) เป็นผู้มีศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะศีล ใส่ใจตนเอง ไม่ใส่ใจผู้อื่น ไม่มีชื่อเสียง ไม่สะดุ้งเพราะความไม่มีชื่อเสียงนั้น และได้ฌาน ๔ (๕) เป็นผู้มีศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะศีล ใส่ใจตนเอง ไม่ใส่ใจผู้อื่น ไม่มีชื่อเสียง ไม่สะดุ้งเพราะความไม่มีชื่อเสียงนั้น ได้ฌาน ๔ และได้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

๗. สีลสูตร ว่าด้วยศีลที่เป็นองค์ประกอบของภิกษุ คือ ทรงแสดงองค์ประกอบของภิกษุผู้เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก มี ๕ ประการ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

๘. อเสขสูตร ว่าด้วยธรรมของพระอเสขะ คือ ทรงแสดงองค์ประกอบของภิกษุผู้เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก มี ๕ ประการ ได้แก่ อริยสีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ และวิมุตติญาณทัสสนขันธ์ ที่เป็นของพระอเสขะ

๙. จาตุทิสสูตร ว่าด้วยธรรมของภิกษุผู้เที่ยวไปในทิศทั้งสี่ คำว่า ผู้เที่ยวไปในทิศทั้งสี่ ในที่นี้หมายถึงพระขีณาสพ ธรรมของพระขีณาสพ ๕ ประการ คือ (๑) ศีล

(๒) ความเป็นพหูสูต (๓) ความสันโดษในปัจจัย ๔ (๔) การได้ฌาน ๔ (๕) การได้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

๑๐. อรัญญสูตร ว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ควรอยู่ในป่า หมายถึงธรรม ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๙ ต่างกันเพียงประการที่ ๓ คือ ความปรารภ ความเพียร มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย

๓.๓.๒ อันธกวินทวรรค

อันธกวินทวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยหมู่บ้านอันธกวินทะ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๔ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. กุลูปกสูตร ว่าด้วยธรรมของภิกษุผู้เข้าไปสู่ตระกูล คือ ทรงแสดงธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล ฝ่ายละ ๕ ประการ ฝ่ายอกุศล เป็นเหตุให้ภิกษุผู้เข้าไปสู่ตระกูลไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่เคารพ และยกย่องของคนใน ตระกูล องค์ธรรมฝ่ายอกุศล ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ทำความ คุ้นเคยกับผู้ไม่คุ้นเคย (๒) สั่งการทั้งที่ตนไม่ได้เป็นใหญ่ (๓) คบหาตระกูลที่แตกแยกกัน (๔) พูดกระซิบที่หู (๕) ขอมากเกินไป ส่วนองค์ธรรมฝ่ายกุศลมีนัยตรงกันข้าม

๒. ปัจฉาสมณสูตร ว่าด้วยธรรมของภิกษุผู้เป็นปัจฉาสมณะ คำว่า ปัจฉา-สมณะ หมายถึงพระผู้ติดตาม คือ ทรงแสดงธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายอกุศล และฝ่ายกุศล ฝ่ายละ ๕ ประการ ฝ่ายอกุศลเป็นเหตุภิกษุไม่ควรเป็นปัจฉา-สมณะ องค์ธรรมฝ่ายอกุศล ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เดินห่างนัก หรือเดินใกล้นัก (๒) ไม่รับบาตรหรือของในบาตร (๓) เมื่อพระอุปัชฌาย์พูดใกล้อาบัติ(พูดคำที่จะละเมิดวินัย) ก็ไม่ห้าม (๔) เมื่อพระอุปัชฌาย์กำลังพูดอยู่ก็พูดแทรกขึ้น (๕) มีปัญญา ทราม โง่เขลา เป็นคนเซอะ ส่วนองค์ธรรมฝ่ายกุศลที่เป็นเหตุให้ภิกษุควรเป็นปัจฉา-สมณะมีนัยตรงกันข้าม

๓. สัมมาสมาธิสูตร ว่าด้วยสัมมาสมาธิ คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่บรรลุและบรรลุสัมมาสมาธิ องค์ธรรมที่เป็นเหตุไม่บรรลุสัมมาสมาธิ ๕ ประการ ได้แก่ ไม่อดทนต่ออารมณ์ทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ส่วนองค์ธรรมที่เป็นเหตุให้บรรลุสัมมาสมาธิมีนัยตรงกันข้าม

๔. อันธกวินทสูตร ว่าด้วยหมู่บ้านอันธกวินทะ ซึ่งตั้งอยู่ในแคว้นมคธห่างจากกรุงราชคฤห์ ๓ คาวุต (= ๓๐๐ เส้น) คือ ขณะที่ประทับอยู่ที่หมู่บ้านนี้ พระผู้มี พระภาค ได้ทรงแนะนำท่านพระอานนท์ให้สอนภิกษุใหม่ให้ดำรงอยู่ในธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ปาติโมกขสังวรศีล (๒) อินทริยสังวร (๓) สำรวมวาจา (๔) ความสงบกาย (๕) สัมมาทิฏฐิ

๕-๑๐. มัจฉรินีสูตร วัณณนาสูตร อิสสุกินีสูตร มิจฉาทิฏฐิกสูตร มิจฉา- วาจาสูตร และ มิจฉาวายามสูตร ต่างมีความสัมพันธ์กันในฐานะที่เป็นธรรม ๒ ฝ่าย คือ

ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุณีตกนรกและธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุณีขึ้นสวรรค์ ฝ่ายละ ๕ ประการ แต่มีหมวดธรรมต่างกันดังนี้

ในมัจฉรินีสูตร ว่าด้วยภิกษุณีผู้ตระหนี่ ซึ่งหมายถึงภิกษุณีผู้มีความตระหนี่ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ตระหนี่ที่อยู่ (๒) ตระหนี่ตระกูล (๓) ตระหนี่ลาภ (๔) ตระหนี่วรรณะ (๕) ตระหนี่ธรรม ซึ่งเป็นเหตุให้ภิกษุณีตกนรก ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุณีขึ้นสวรรค์มีนัยตรงกันข้าม

หมวดธรรมในพระสูตรที่ ๖-๑๐ ต่างกับหมวดธรรมในพระสูตรที่ ๕ อย่างสิ้นเชิง แต่มีความสัมพันธ์กันเอง คือ เหมือนกันในประการที่ ๑-๒ และที่ ๕ ต่างกันในประการที่ ๓-๔ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุณีขึ้นสวรรค์ในแต่ละสูตร พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุณีตกนรก ในที่นี้แสดงองค์ธรรมเต็มจำนวนเฉพาะในพระสูตรที่ ๖ ส่วนในพระสูตรต่อ ๆ ไปแสดงเฉพาะองค์ธรรมที่ต่างกันเท่านั้น มีรายละเอียดดังนี้

ในวัณณนาสูตร ว่าด้วยภิกษุณีผู้สรรเสริญคนที่ควรติเตียน ซึ่งหมายถึงภิกษุณีผู้ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง สรรเสริญคนที่ควรติเตียน เป็นธรรมประการที่ ๑ ในธรรม ๕ ประการที่เป็นเหตุให้ภิกษุณีตกนรก ธรรมประการที่ ๒-๕ ได้แก่ (๒) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ (๓) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง แสดงความเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่น่าเลื่อมใส (๔) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง แสดงความไม่เลื่อมใสในสิ่งที่น่าเลื่อมใส (๕) ทำศรัทธาไทยให้ตกไป (ทำสิ่งที่เขาถวายด้วยศรัทธา ให้ผิดวัตถุประสงค์)

ในอิสสุกินีสูตร ว่าด้วยภิกษุณีผู้มีความริษยา ซึ่งเป็นธรรมประการที่ ๓ ธรรมประการที่ ๔ ได้แก่ ความตระหนี่

ในมิจฉาทิฏฐิกสูตร ว่าด้วยภิกษุณีผู้มีความเห็นผิด ซึ่งเป็นธรรมประการที่ ๓ ธรรมประการที่ ๔ ได้แก่ ความดำริผิด

ในมิจฉาวาจาสูตร ว่าด้วยภิกษุณีผู้มีการเจรจาผิด ซึ่งเป็นธรรมประการที่ ๓ ธรรมประการที่ ๔ ได้แก่ การกระทำผิด

ในมิจฉาวายามสูตร ว่าด้วยภิกษุณีผู้มีความพยายามผิด ซึ่งเป็นธรรมประการที่ ๓ ธรรมประการที่ ๔ ได้แก่ ความระลึกผิด

๓.๓.๓ คิลานวรรค

คิลานวรรค แปลว่า หมวดว่าธรรมสำหรับภิกษุไข้ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตร ที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. คิลานสูตร ว่าด้วยธรรมสำหรับภิกษุไข้ หมายถึงธรรมที่มีผลให้ภิกษุไข้บรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติในเวลาไม่นานนัก มี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) พิจารณาเห็นความไม่งามในกายอยู่ (๒) กำหนดหมายความปฏิกูลในอาหาร (๓)

กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๔) พิจารณาเห็นความ ไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง (๕) เข้าไปตั้งมรณสัญญาไว้ภายใน

๒. สติสุปติฏฐิตสูตร ว่าด้วยผู้มีสติตั้งไว้ดี ซึ่งเป็นธรรมประการที่ ๑ ในธรรม ๕ ประการที่เป็นเหตุให้ภิกษุหรือภิกษุณีได้บรรลุผล คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จะบรรลุอนาคามิผล ธรรมอีก ๔ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๑

๓-๔. ปฐมอุปัฏฐากสูตร และ ทุติยอุปัฏฐากสูตร ต่างว่าด้วยการพยาบาล แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอุปัฏฐากสูตร กล่าวถึงภิกษุไข้ที่พยาบาลได้ยากและภิกษุไข้ที่พยาบาลได้ง่าย ภิกษุไข้ที่พยาบาลได้ยาก หมายถึงผู้ประกอบด้วย ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ไม่ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๒) ไม่รู้จักประมาณในสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๓) ไม่ฉันยา (๔) ไม่บอกอาการอาพาธที่มีอยู่ตามความเป็นจริงแก่ผู้พยาบาลที่หวังดี (๕) ไม่อดกลั้นทุกขเวทนา ส่วนภิกษุไข้ที่พยาบาลได้ง่ายมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยอุปัฏฐากสูตร กล่าวถึงภิกษุผู้ไม่ควรเป็นพยาบาลและภิกษุผู้ควรเป็นพยาบาล ภิกษุผู้ไม่ควรเป็นพยาบาล หมายถึงผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ไม่สามารถจัดยา (๒) ไม่ทราบสิ่งที่เป็นสัปปายะและสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ (๓) พยาบาลอย่างเห็นแก่อามิสสินจ้าง ไม่พยาบาลอย่างมีเมตตาจิต (๔) รังเกียจที่จะนำอุจจาระและปัสสาวะ อาเจียนหรือน้ำลายออกไปทิ้ง (๕) ไม่สามารถชี้แจงให้ภิกษุไข้มีกำลังใจ

๕-๖. ปฐมอนายุสสาสูตร และ ทุติยอนายุสสาสูตร ต่างว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้นและอายุยืน แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอนายุสสาสูตร กล่าวถึงธรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้น ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ไม่ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๒) ไม่รู้จักประมาณในสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๓) บริโภคสิ่งที่ย่อยยาก (๔) เที่ยวในเวลาไม่สมควร (๕) ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้อายุยืนมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยอนายุสสาสูตร กล่าวถึงธรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้น ๕ ประการซึ่ง ต่างกับธรรม ๕ ประการในปฐมอนายุสสาสูตรเพียงประการที่ ๔-๕ ได้แก่ (๔) ทุศีล (๕) มีมิตรชั่ว ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้อายุยืนมีนัยตรงกันข้าม

๗. วปกาสสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ควรหลีกออกจากหมู่ คือ ทรงแสดงภิกษุผู้ไม่ควรและควรหลีกออกจากหมู่ไปอยู่ผู้เดียว ภิกษุผู้ไม่ควรหลีกออกจากหมู่ไปอยู่ผู้เดียว หมายถึงภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ไม่สันโดษด้วยปัจจัย ๔ และมากด้วยความดำริในกาม ๑ ส่วนภิกษุผู้ควรหลีกออกจากหมู่ไปอยู่ผู้เดียวมีนัยตรง กันข้าม

๘. สมณสุขสูตร ว่าด้วยทุกข์และสุขของสมณะ คำว่า ทุกข์ของสมณะ ในที่นี้หมายถึงธรรม ๕ ประการ คือ ความไม่สันโดษด้วยปัจจัย ๔ และความไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ ๑ ส่วนสุขของสมณะมีนัยตรงกันข้าม

๙. ปริกุปปสูตร ว่าด้วยบุคคลที่ต้องเดือดร้อน หมายถึงบุคคลผู้จะต้องไปอบาย นรก อย่างแก้ไขไม่ได้ มี ๕ จำพวก คือ (๑) ผู้ฆ่ามารดา (๒) ผู้ฆ่าบิดา (๓) ผู้ฆ่าพระอรหันต์ (๔) ผู้ประทุษร้ายพระตถาคตให้โลหิตห้อขึ้น (๕) ผู้ทำลายสงฆ์

๑๐. พยสนสูตร ว่าด้วยความวิบัติ คือทรงแสดงทั้งวิบัติ(ความเสื่อม)และสมบัติ(ความเจริญ) ฝ่ายละ ๕ ประการ คือ วิบัติ ได้แก่ (๑) วิบัติแห่งญาติ (๒) วิบัติแห่งโภคะ (๓) วิบัติเพราะโรค (๔) วิบัติแห่งศีล (๕) วิบัติแห่งทิฏฐิ ส่วนสมบัติมีนัยตรงกันข้าม

๓.๓.๔ ราชวรรค

ราชวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยพระราชา ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรทั้ง ๑๐ สูตรในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมจักกานุวัตตนสูตร ทุติยจักกานุวัตตนสูตร ต่างว่าด้วยการทำ ให้จักรหมุนไป แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมจักกานุวัตตนสูตร ทรงแสดงคุณสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงทำให้จักรหมุนไปโดยธรรม เปรียบเทียบกับคุณสมบัติของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงให้ธรรมจักรหมุนไปโดยธรรม มี ๕ ประการเหมือนกัน ได้แก่ (๑) รู้ประโยชน์ (๒) รู้ธรรม (๓) รู้ประมาณ (๔) รู้กาล (๕) รู้บริษัท

ในทุติยจักกานุวัตตนสูตร ทรงแสดงคุณสมบัติของพระราชโอรสองค์ใหญ่ ผู้กำกับจักรพระราชบิดาให้เป็นไปโดยธรรม เปรียบเทียบกับคุณสมบัติของท่านพระสารีบุตรผู้ช่วยให้ธรรมจักรของพระตถาคตให้หมุนไปโดยธรรม มี ๕ ประการเหมือนในปฐมจักกานุวัตตนสูตร

๓. ธัมมราชาสูตร ว่าด้วยธรรมราชา คือ ทรงอธิบายว่า ธรรมเป็นราชาของพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา เพราะทรงอาศัยธรรม สักการะธรรม เคารพธรรม นอบน้อมธรรม เชิดชูธรรม ยกย่องธรรม มีธรรมเป็นใหญ่ พระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ย่อมทรงจัดการรักษา ป้องกัน คุ้มครองพระราชวงศานุวงศ์ เจ้าประเทศราช ตลอดถึงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมณพราหมณ์ และ สรรพสัตว์ โดยธรรม จึงทรงให้จักรหมุนไปโดยธรรมได้ เหมือนพระตถาคตอรหันต-สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศธรรมจักรแก่พุทธบริษัททั้งหลาย

๔. ยัสสังทิสังสูตร ว่าด้วยทิศที่กษัตริย์ประทับ คือ ทรงแสดงคุณสมบัติของกษัตราธิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ที่แม้จะประทับอยู่ในทิศใด ๆ ก็ทรงเป็นใหญ่เหมือนประทับอยู่ในแคว้นของพระองค์ มี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ทรงมีชาติกำเนิดดี (๒) ทรงเป็นผู้มั่งคั่ง (๓) ทรงมีกำลังพล (๔) ทรงเป็นปริณายก (๕) ทรงมียศที่ธรรม ๔ ประการ(ดังกล่าวข้างต้น)ทำให้เจริญ เปรียบเทียบกับคุณสมบัติของภิกษุที่แม้จะอยู่ในทิศใดๆ ก็มีจิตเป็นอิสระเหมือนกัน คุณสมบัติ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) มี

ศีล (๒) เป็นพหูสูต (๓) มีความเพียร (๔) มีปัญญา (๕) มีวิมุตติที่มีธรรม ๔ ประการทำให้เจริญ

๕-๖. ปฐมปัตถนาสูตร และ ทุติยปัตถนาสูตร ต่างว่าด้วยความปรารถนา แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมปัตถนาสูตร กล่าวถึงความปรารถนาราชสมบัติของพระราชโอรสองค์ใหญ่ผู้มีคุณสมบัติ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ทรงมีชาติกำเนิดดี (๒) ทรงมีรูปงาม (๓) ทรงเป็นที่รักของพระมารดาและพระบิดา (๔) ทรงเป็นที่รัก ของชาวนิคมและชาวชนบท (๕) ทรงได้รับการศึกษามาดี เปรียบเทียบกับความปรารถนาสิ้นอาสวะของภิกษุผู้มีคุณสมบัติ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) มีศรัทธา (๒) มีอาพาธน้อย (๓) ไม่โอ้อวด (๔) มีความเพียร (๕) มีปัญญา

ในทุติยปัตถนาสูตร กล่าวถึงความปรารถนาอุปราชของพระราชโอรสองค์ใหญ่ผู้มีคุณสมบัติ ๕ ประการ ต่างกับคุณสมบัติในปฐมปัตถนาสูตรเพียงประการที่ ๔-๕ ได้แก่ (๔) ทรงเป็นที่รักของกองทัพ (๕) ทรงเป็นบัณฑิต เปรียบเทียบกับความปรารถนาสิ้นอาสวะของภิกษุผู้มีคุณสมบัติ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) มีศีล (๒) เป็นพหูสูต (๓) มีจิตตั้งมั่นดีในสติปัฏฐาน ๔ (๔) มีความเพียร (๕) มีปัญญา

๗. อัปปังสุปติสูตร ว่าด้วยคนหลับน้อย ตื่นมาก มี ๕ จำพวก คือ (๑) สตรีผู้ประสงค์บุรุษ (๒) บุรุษผู้ประสงค์สตรี (๓) โจรผู้ประสงค์ทรัพย์ (๔) พระราชาผู้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ (๕) ภิกษุผู้มุ่งธรรมที่ปราศจากสังโยชน์

๘. ภัตตาทกสูตร ว่าด้วยองค์ประกอบของช้างต้นกินจุ คือ ทรงแสดงองค์ประกอบ ของช้างต้นที่เลว เปรียบเทียบกับองค์ประกอบของภิกษุที่เลว มีฝ่ายละ ๕ ประการเหมือนกัน ได้แก่ (๑) ไม่อดทนต่อรูป (๒) ... เสียง (๓) ... กลิ่น (๔) ... รส (๕) ... โผฏฐัพพะ

๙. อักขมสูตร ว่าด้วยองค์ประกอบของช้างต้นที่ไม่อดทน คือ ทรงแสดงองค์ประกอบของช้างที่ไม่ควรเป็นช้างต้น เปรียบเทียบกับองค์ประกอบของภิกษุผู้ไม่ควรเป็นนาบุญของโลก มีฝ่ายละ ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๘ แต่ทรงขยายความหมายขององค์ธรรมแต่ละประการเปรียบเทียบกัน เช่น ประการที่ ๑ เป็นผู้ไม่อดทนต่อรูปที่เป็นองค์ประกอบของช้าง หมายถึงเห็นช้างของข้าศึกมาก็หวั่นไหว ไม่ยอมเข้าสู่สมรภูมิ ที่เป็นองค์ประกอบของภิกษุ หมายถึงเห็นรูปแล้วเกิดความกำหนัดมีจิตหวั่นไหว

๑๐. โสตสูตร ว่าด้วยองค์ประกอบของช้างต้นที่เชื่อฟัง คือ ทรงแสดงคุณสมบัติของช้างต้นที่ดี เปรียบเทียบกับคุณสมบัติของภิกษุผู้เป็นนาบุญของโลก มีฝ่ายละ ๕ ประการเหมือนกัน ได้แก่ (๑) เป็นผู้เชื่อฟัง (๒) เป็นผู้ฆ่าได้ (๓) เป็นผู้รักษาได้ (๔) เป็นผู้อดทนได้ (๕) เป็นผู้ไปได้ แต่มีความหมายต่างกัน คือ ที่เป็นคุณสมบัติของช้างมีความหมายในทางโลก ส่วนที่เป็นคุณสมบัติของภิกษุมีความหมายในทางธรรม

๓.๓.๕ ติกัณฑกีวรรค

ติกัณฑกีวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยป่าติกัณฑกี ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๔ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. อวชานาติสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้ให้แล้วดูหมิ่น หมายถึงผู้ให้ปัจจัย ๔ แล้วดูหมิ่นคนที่รับปัจจัย ๔ ซึ่งเป็นบุคคลจำพวกที่ ๑ ใน ๕ จำพวก บุคคลอีก ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลผู้ดูหมิ่นเพราะอยู่ร่วมกัน (๒) บุคคลผู้เชื่อง่าย (๓) บุคคลผู้โลเล (๔) บุคคลผู้เขลา หลงงมงาย

๒. อารภติสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้ต้องอาบัติ คือ ทรงแสดงบุคคลผู้ต้องอาบัติและผู้ไม่ต้องอาบัติรวม ๕ จำพวก ได้แก่ (๑) บุคคลผู้ต้องอาบัติ มีวิปปฏิสาร และไม่รู้ชัดเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (๒) บุคคลผู้ต้องอาบัติ แต่ไม่มีวิปปฏิสาร ไม่รู้ชัดเจโต- วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (๓) บุคคลผู้ไม่ต้องอาบัติ แต่มีวิปปฏิสาร และไม่รู้ชัดเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (๔) บุคคลผู้ไม่ต้องอาบัติ และไม่มีวิปปฏิสาร แต่ไม่รู้ชัดเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (๕) บุคคลผู้ไม่ต้องอาบัติ ไม่มีวิปปฏิสาร และรู้ชัดเจโตวิมุตติ ปัญญา-วิมุตติ ทรงแสดงว่า บุคคล ๔ จำพวกข้างต้นควรถูกกล่าวตักเตือน เพื่อให้เป็นผู้ทัดเทียมกับจำพวกที่ ๕ คือพระขีณาสพ

๓. สารันททสูตร ว่าด้วยธรรมเทศนาที่สารันททเจดีย์ คือ เจ้าลิจฉวีทรงสนทนากันที่สารันททเจดีย์ถึงเรื่องแก้วที่หาได้ยาก ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ช้างแก้ว (๒) ม้าแก้ว (๓) มณีแก้ว (๔) นางแก้ว (๕) คหบดีแก้ว พระผู้มีพระภาคเสด็จบิณฑบาตผ่านไปที่นั้นตรัสกับเจ้าลิจฉวีว่า แก้ว ๕ ประการที่สนทนากันนั้นเป็นแก้วทางคดีโลก แล้วได้ตรัสแก้วทางคดีธรรมที่หาได้ยาก ๕ ประการ ได้แก่ บุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๒) ผู้แสดงธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศไว้ (๓) ผู้รู้พระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศไว้ (๔) ผู้รู้และปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศไว้ (๕) กตัญญูกตเวทีบุคคล

๔. ติกัณฑกีสูตร ว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่ป่าติกัณฑกีวัน คือ ขณะประทับอยู่ที่ป่าติกัณฑกีวัน ทรงสอนภิกษุให้เจริญธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) มีสัญญาว่าปฏิกูลในสิ่งไม่ปฏิกูล (๒) มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูลในสิ่งปฏิกูล (๓) มีสัญญาว่าปฏิกูล ทั้งในสิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่งปฏิกูล (๔) มีสัญญาว่าไม่ปฏิกูลทั้งในสิ่งไม่ปฏิกูลและ สิ่งปฏิกูล (๕) ละเว้นทั้งสิ่งไม่ปฏิกูลและสิ่งปฏิกูล เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เพื่อป้องกันความกำหนัด ความขัดเคือง ความหลงเป็นต้นมิให้เกิดขึ้นแก่ตน

๕. นิรยสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรกและขึ้นสวรรค์ ธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรกมี ๕ ประการ ได้แก่ การล่วงละเมิดศีล ๕ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ขึ้น สวรรค์ก็มี ๕ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๖. มิตตสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ควรคบเป็นมิตร คือทรงแสดงถึงคุณสมบัติของภิกษุที่ไม่ควรคบเป็นมิตร และคุณสมบัติของภิกษุที่ควรคบเป็นมิตร ภิกษุที่ไม่ควรคบเป็นมิตร ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ใช้ให้ทำงานแบบชาวบ้าน (๒) ก่ออธิกรณ์ (๓) โกรธต่อภิกษุผู้เป็นประธาน (๔) เที่ยวจาริกไปในสถานที่ไม่สมควร (๕) ไม่สามารถแสดงธรรมกถาให้ภิกษุมีกำลังใจในการปฏิบัติธรรม ส่วนภิกษุที่ควรคบเป็นมิตรมีนัยตรงกันข้าม

๗. อสัปปุริสทานสูตร ว่าด้วยอสัปปุริสทาน หมายถึงลักษณะการให้ทานของอสัตบุรุษและของสัตบุรุษซึ่งมีฝ่ายละ ๕ ประการ ลักษณะการให้ทานของอสัตบุรุษ คือ (๑) ให้โดยไม่เคารพ (๒) ให้โดยไม่อ่อนน้อม (๓) ไม่ให้ด้วยมือตนเอง (๔) ให้ของที่ เป็นเดน (๕) ให้อย่างไม่เห็นผลที่จะพึงได้ ส่วนลักษณะการให้ทานของสัตบุรุษมีนัยตรงกันข้าม

๘. สัปปุริสทานสูตร ว่าด้วยสัปปุริสทาน หมายถึงลักษณะการให้ทานของสัตบุรุษมี ๕ ประการ คือ (๑) ให้ด้วยศรัทธา (๒) ให้โดยเคารพ (๓) ให้ตามกาลกันควร (๔) ให้อย่างอนุเคราะห์ (๕) ให้อย่างไม่กระทบตนและผู้อื่น ทรงแสดงผลตามลักษณะของการให้ทาน เช่น ผลของทานที่ให้ด้วยศรัทธาจะเป็นผู้มั่งคั่ง

๙-๑๐. ปฐมสมยวิมุตตสูตร และ ทุติยสมยวิมุตตสูตร ต่างว่าด้วยภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต คำว่า สมยวิมุต หมายถึงผู้หลุดพ้นชั่วคราวด้วยสมาบัติ ๘ ซึ่งเป็นโลกิย-วิมุตติ คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมและความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต ฝ่ายละ ๕ ประการ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมสมยวิมุตตสูตร ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเสื่อม ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ความเป็นผู้ชอบพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ชอบการนอนหลับ (๔) ความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) การไม่พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว ส่วนธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยสมยวิมุตตสูตร ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมต่างกับหัวข้อธรรมในปฐมสมยวิมุตตสูตรเพียง ๒ ประการ ได้แก่ (๔) ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย (๕) ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ส่วนธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมมีนัยตรงกันข้าม

๓.๔ จตุตถปัณณาสก์

๓.๔.๑ สัทธัมมวรรค

สัทธัมมวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยพระสัทธรรม ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๖ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๓. ปฐมสัมมัตตนิยามสูตร ทุติยสัมมัตตนิยามสูตร และ ตติยสัมมัตต-นิยามสูตร ต่างว่าด้วยสัมมัตตนิยาม คำว่า สัมมัตตนิยาม หมายถึงอริยมรรค มีองค์ ๘ คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ฟังพระสัทธรรมไม่อาจและอาจหยั่งลงสู่สัมมัตต

นิยาม ซึ่งมีฝ่ายละ ๕ ประการ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมสัมมัตต-นิยามสูตร ธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ฟังพระสัทธรรมไม่อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม ได้แก่ (๑) วิพากษ์ วิจารณ์คำพูด (๒) วิพากษ์วิจารณ์ผู้พูด (๓) วิพากษ์วิจารณ์ตน (๔) มีจิตฟุ้งซ่าน (๕) มนสิการโดยไม่แยบคาย ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ฟังพระสัทธรรมอาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยสัมมัตตนิยามสูตร ธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ฟังพระสัทธรรมไม่อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามต่างกับหัวข้อธรรมในปฐมสัมมัตตนิยามสูตรเพียงประการที่ ๔-๕ ได้แก่ (๔) มีปัญญาทราม โง่เขลา เป็นคนเซอะ (๕) ถือตัวว่ารู้ในสิ่งที่ตนยังไม่รู้ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ฟังพระสัทธรรมอาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามมีนัยตรงกันข้าม

ในตติยสัมมัตตนิยามสูตร ธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ฟังพระสัทธรรมไม่อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามต่างกับหัวข้อธรรมในทุติยสัมมัตตนิยามสูตรเพียงประการที่ ๑-๓ ได้แก่ (๑) ฟังธรรมอย่างลบหลู่คุณท่าน (๒) ฟังธรรมอย่างคิดแข่งดี คอยจับผิด (๓) มีจิตกระด้างในผู้แสดงธรรม ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ฟังพระสัทธรรมอาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามมีนัยตรงกันข้าม

๔-๖. ปฐมสัทธัมมสัมโมสสูตร ทุติยสัทธัมมสัมโมสสูตร และ ตติยสัทธัมม-สัมโมสสูตร ต่างว่าด้วยเหตุเสื่อมแห่งพระสัทธรรม คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุเสื่อมและเหตุดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม มีฝ่ายละ ๕ ประการ แต่มีรายเอียดต่างกัน คือ ในปฐมสัทธัมมสัมโมสสูตร ธรรมที่เป็นเหตุเสื่อม ได้แก่ (๑) ไม่ฟังธรรมโดย เคารพ (๒) ไม่เรียนธรรมโดยเคารพ (๓) ไม่ทรงจำธรรมโดยเคารพ (๔) ไม่ใคร่ครวญอรรถแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้วโดยเคารพ (๕) รู้อรรถรู้ธรรมแล้วไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมโดยเคารพ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุดำรงมั่นมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยสัทธัมมสัมโมสสูตร ธรรมที่เป็นเหตุเสื่อม ได้แก่ (๑) ไม่เรียนพระพุทธพจน์ (๒) ไม่แสดงธรรมโดยพิสดารแก่ผู้อื่นตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๓) ไม่บอกธรรมโดยพิสดารแก่ผู้อื่นตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๔) ไม่สาธยายธรรมโดยพิสดารตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๕) ไม่ตรึกตรอง ไม่เพ่งธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา ส่วนธรรมที่เป็นเหตุดำรงมั่นมีนัยตรงกันข้าม

ในตติยสัทธัมมสัมโมสสูตร ธรรมที่เป็นเหตุเสื่อม ได้แก่ (๑) เล่าเรียนพระสูตรที่เล่ากันเรียนมาไม่ดี (๒) เป็นผู้ว่ายาก (๓) เป็นพหูสูต แต่ไม่ถ่ายทอดสูตรแก่ผู้อื่นโดยเคารพ (๔) เป็นเถระมักมาก ย่อหย่อน ไม่สนใจปฏิบัติธรรม (๕) สงฆ์แตกแยกกัน ส่วนธรรมที่เป็นเหตุดำรงมั่นมีนัยตรงกันข้าม

๗. ทุกกถาสูตร ว่าด้วยการพูดเป็นเรื่องไม่ดีและเรื่องดีสำหรับผู้อื่น คำว่าการพูดเป็นเรื่องไม่ดีสำหรับผู้อื่น หมายถึงการพูดสิ่งที่ผู้ฟังมีพฤติกรรมตรงกันข้าม จึงเป็นเหตุให้ขัดใจ โกรธเคือง พยาบาท มี ๕ ประการ คือ (๑) การพูดเรื่อง ศรัทธา เป็น

เรื่องไม่ดีสำหรับผู้ไม่มีศรัทธา (๒) การพูดเรื่องศีล เป็นเรื่องไม่ดีสำหรับผู้ทุศีล (๓) การพูดเรื่องพาหุสัจจะ เป็นเรื่องไม่ดีสำหรับผู้มีสุตะน้อย (๔) การพูดเรื่องจาคะ เป็นเรื่องไม่ดีสำหรับผู้ตระหนี่ (๕) การพูดเรื่องปัญญา เป็นเรื่องไม่ดีสำหรับผู้มีปัญญาทราม ส่วนการพูดเป็นเรื่องดีสำหรับผู้อื่นมีนัยตรงกันข้าม

๘. สารัชชสูตร ว่าด้วยความครั่นคร้ามและความแกล้วกล้า คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุครั่นคร้ามและแกล้วกล้า มีฝ่ายละ ๕ ประการ ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุครั่นคร้าม ได้แก่ (๑) ความไม่มีศรัทธา (๒) ความทุศีล (๓) ความมี สุตะน้อย (๔) ความเกียจคร้าน (๕) ความมีปัญญาทราม ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุแกล้วกล้ามีนัยตรงกันข้าม

๙. อุทายีสูตร ว่าด้วยพระอุทายี คือ ทรงปรารภการแสดงธรรมของท่าน พระอุทายีเป็นเหตุ ตรัสสอนหลักธรรมสำหรับผู้แสดงธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) แสดงธรรมไปตามลำดับ (๒) แสดงธรรมอ้างเหตุ (๓) แสดงธรรมอาศัยความ เอ็นดู (๔) แสดงธรรมอย่างไม่เห็นแก่อามิส (๕) แสดงธรรมไม่กระทบตนและผู้อื่น

๑๐. ทุปปฏิวิโนทยสูตร ว่าด้วยธรรมที่บรรเทาได้ยาก หมายถึงธรรมที่เกิดขึ้นแล้วบรรเทาได้ยาก มี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ราคะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ (๔) ปฏิภาณ (ในที่นี้หมายถึงความมุ่งหวังที่จะพูด ดู องฺ.ปญฺจก.อ.๓/๑๖๐/๖๐) (๕) จิตคิดจะไป

๓.๔.๒ อาฆาตวรรค

อาฆาตวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยอาฆาต ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๒ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมอาฆาตปฏิวินยสูตร และ ทุติยอาฆาตปฏิวินยสูตร ต่างว่าด้วยอุบายกำจัดอาฆาต แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอาฆาตปฏิวินยสูตร ทรงแสดงอุบายกำจัดอาฆาต ซึ่งหมายถึงการเจริญธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เมตตา (๒) กรุณา (๓) อุเบกขา (๔) การไม่ระลึกถึง ไม่ใส่ใจถึง (๕) นึกถึงความเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน

ในทุติยอาฆาตปฏิวินยสูตร ท่านพระสารีบุตรแสดงอุบายกำจัดอาฆาต ๕ ประการ ในบุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) กำจัดอาฆาตในผู้มีความประพฤติทางกายไม่บริสุทธิ์ แต่ทางวาจาบริสุทธิ์ โดยมิให้ใส่ใจความประพฤติทางกายของเขาในเวลานั้น ให้ใส่ใจแต่ทางวาจา (๒) กำจัดอาฆาตในผู้มีความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์ แต่ทางกายบริสุทธิ์ โดยมิให้ใส่ใจความประพฤติทางวาจาของเขาในเวลานั้น ให้ใส่ใจแต่ทางกาย (๓) กำจัดอาฆาตในผู้มีความประพฤติทางกายและทางวาจาไม่บริสุทธิ์ แต่ได้ช่องทาง ให้วิปัสสนาจิตเกิดขึ้น ได้ความเลื่อมใสทางใจตามกาลอันควร โดยมิให้ใส่ใจความประพฤติทางกายและวาจาของเขาในเวลานั้น ให้ใส่ใจแต่ความประพฤติทางใจ

ของเขา (๔) กำจัดอาฆาตในผู้มีความประพฤติทางกาย วาจา และใจไม่บริสุทธิ์ โดยตั้งความปรารถนาอันประกอบด้วยความกรุณา ความเอ็นดู ความคิดจะอนุเคราะห์เขาว่า ขอให้เขาละความประพฤติเช่นนั้นเสีย (๕) กำจัดอาฆาตในผู้มีความประพฤติทางกาย วาจา และใจบริสุทธิ์ โดยให้ใส่ใจความประพฤติชอบเหล่านั้นของเขา

๓-๔. สากัจฉสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ควรสนทนาด้วย อาชีวสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ควรแก่สาชีพ มีเนื้อหาสาระเหมือนสากัจฉสูตร และสาชีวสูตรแห่งสัญญาวรรค ทุติยปัณณาสก์ทุกประการ ต่างกันเพียงผู้แสดงเท่านั้น คือในทุติยปัณณาสก์ พระผู้มีพระภาคตรัส ส่วนในจตุตถปัณณาสก์นี้ ท่านพระสารีบุตรกล่าว

๕. ปัญหาปุจฉาสูตร ว่าด้วยการถามปัญหา คือ ท่านพระสารีบุตรแสดงเหตุแห่งการถามปัญหาของภิกษุด้วยกัน ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เพราะโง่เขลา หลงงมงาย (๒) เพราะปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ (๓) เพราะดูหมิ่น (๔) เพราะประสงค์จะรู้ (๕) เพราะคิดจะทดสอบความรู้

๖. นิโรธสูตร ว่าด้วยนิโรธ หมายถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ คือ ท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้มีศีล สมาธิ และปัญญา จะเข้าสัญญาเวทยิต-นิโรธก็ได้ จะออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธก็ได้ หากภิกษุนั้นไม่บรรลุอรหัตตผลในปัจจุบัน จะไปเกิดในกายมโนมัย(เทพกายหรือพรหมกาย) ซึ่งสูงกว่าชั้นกามาวจร เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธก็ได้ จะออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธก็ได้ ท่านพระอุทายีได้คัดค้านธรรมเทศนานั้นถึง ๓ ครั้ง และพระเถระก็ยืนยันความเดิมเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อไปเฝ้าพระภาคพระภาค พระเถระก็แสดงธรรมเช่นนั้นอีก ท่านพระอุทายีก็คัดค้านเช่นเดิม และพระเถระก็ยืนยันเช่นเดิม พระผู้มีพระภาคจึงทรงตำหนิท่านพระอุทายี ตรัสกับท่านพระอานนท์ว่า ทำไมภิกษุทั้งหลายจึงปล่อยให้พระสารีบุตรถูกเบียดเบียดเช่นนั้น และทรงรับรองธรรมเทศนาของพระเถระ แล้วตรัสถามท่านพระอุปวานะว่า ภิกษุเถระประกอบด้วยธรรมเท่าไร จึงเป็นที่รัก เป็นที่เคารพ และยกย่องของเพื่อนพรมจารีทั้งหลาย ท่านพระอุปวานะกราบทูลว่า ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้มีศีล (๒) เป็นพหูสูต (๓) มีวาจางาม (๔) ได้ฌาน ๔ (๕) ได้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

๗. โจทนาสูตร ว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้เป็นโจทก์ คือ ท่านพระสารีบุตรแสดงว่า ภิกษุผู้จะเป็นโจทก์ควรมีธรรม ๕ ประการ เพื่อไม่ให้มีวิปปฏิสาร(ความเดือดร้อนใจ)แก่ทั้งโจทก์และจำเลย ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) กล่าวในกาลอันควร (๒) กล่าวถ้อยคำจริง (๓) กล่าวถ้อยคำอ่อนหวาน (๔) กล่าวถ้อยคำมีประโยชน์ (๕) กล่าวด้วยเมตตาจิต

๘. สีลสูตร ว่าด้วยโทษแห่งความทุศีลและคุณแห่งความมีศีล มีเนื้อหาสาระเหมือนในทุสสีลสูตร ปัญจังคิกวรรคแห่งปฐมปัณณาสก์ ในนิบาตเดียวกันนี้ ต่างกัน

เพียงผู้แสดงเท่านั้น คือ ทุสสีลสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดง สีลสูตรนี้ท่านพระสารีบุตรแสดง

๙. ขิปปนิสันติสูตร ว่าด้วยเหตุให้ใคร่ครวญได้เร็ว คือ ท่านพระอานนท์แสดงธรรมที่เป็นเหตุที่ให้ภิกษุเป็นผู้ใคร่ครวญธรรมได้เร็ว เรียนได้เร็ว เรียนได้มาก และสิ่งที่เรียนมาแล้วจะไม่เลือนหาย มี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ความฉลาดในอรรถ (๒) ความ ฉลาดในธรรม (๓) ความฉลาดในพยัญชนะ (๔) ความฉลาดในนิรุตติ (๕) ความฉลาด ในเบื้องต้นและเบื้องปลาย(ของ ๔ ประการข้างต้น)

๑๐. ภัททชิสูตร ว่าด้วยท่านพระภัททชิ คือ ท่านพระอานนท์ถามท่านพระภัททชิว่า การเห็นชนิดไหนเป็นเลิศ การได้ยินชนิดไหนเป็นเลิศ ความสุขชนิดไหน เป็นเลิศ สัญญาชนิดไหนเป็นเลิศ ภพ(ความเป็นอยู่)ชนิดไหนเป็นเลิศ ท่านพระภัททชิตอบว่า การเห็นพรหมผู้ยิ่งใหญ่ การได้ยินเสียงของเทพชั้นอาภัสสระที่เปล่งแสดงความสุข ความสุขของเทพชั้นสุภกิณหะ สัญญาของเทพผู้เข้าถึงชั้น อากิญจัญญายตนภพ และภพของเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ จัดว่าเป็นเลิศ แต่ท่านพระอานนท์แสดงว่า การเห็น การได้ยิน ความสุข สัญญา และภพ ที่ทำให้บุคคลสิ้นอาสวะ จัดว่าเป็นเลิศ

๓.๔.๓ อุปาสกวรรค

อุปาสกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยอุบาสก หมายถึงองค์ธรรมของอุบาสกทั้งฝ่ายดีและไม่ดี ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๑๐ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. สารัชชสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ครั่นคร้าม คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกครั่นคร้าม ๕ ประการได้แก่ การล่วงละเมิดศีล ๕ และทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกแกล้วกล้า ๕ ประการ ซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๒. วิสารทสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้แกล้วกล้า คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกอยู่ครองเรือนอย่างไม่แกล้วกล้า ๕ ประการ ได้แก่ การล่วงละเมิด ศีล ๕ และทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกอยู่ครองเรือนอย่างแกล้วกล้า ๕ ประการ ซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๓. นิรยสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรกและขึ้นสวรรค์ คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกตกนรกและขึ้นสวรรค์ ฝ่ายละ ๕ ประการ ธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกตกนรก ได้แก่ การล่วงละเมิดศีล ๕ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกขึ้น สวรรค์มีนัยตรงกันข้าม

๔. เวรสูตร ว่าด้วยภัยเวร ในที่นี้หมายถึงการล่วงละเมิดศีล ๕ คือ ทรงแสดงว่า อุบาสกผู้ละภัยเวร ๕ ประการไม่ได้ ชื่อว่าผู้ทุศีล และจะไปเกิดในนรก ส่วนอุบาสกผู้ละภัยเวร ๕ ประการได้ ชื่อว่าผู้มีศีล และจะไปเกิดในสุคติ

๕. จัณฑาลสูตร ว่าด้วยอุบาสกจัณฑาล คือ ทรงแสดงอุบาสกที่ไม่ดี ซึ่งเรียกว่า อุบาสกจัณฑาล อุบาสกเศร้าหมอง และอุบาสกน่ารังเกียจ ได้แก่ อุบาสกผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ความไม่มีศรัทธา (๒) ความทุศีล (๓) การถือ มงคลตื่นข่าว เชื่อมงคล ไม่เชื่อกรรม (๔) การแสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้ (๕) การทำอุปการะนอกศาสนาก่อน นอกจากนี้ยังทรงแสดงอุบาสกที่ดี ซึ่งเรียกว่าอุบาสกแก้ว อุบาสกปทุม และอุบาสกบุณฑริก ได้แก่ อุบาสกผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๖. ปีติสูตร ว่าด้วยปีติ คือ ทรงสอนให้อนาถบิณฑิกคหบดีปฏิบัติธรรม เพื่อบรรลุปีติที่เกิดจากวิเวกตามกาลอันควร ท่านพระสารีบุตรกล่าวยกย่องชมเชยพระดำรัสแล้วกราบทูลว่า เมื่ออริยสาวกบรรลุปีติที่เกิดจากวิเวกแล้ว จะไม่มีธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ทุกขโทมนัสที่ประกอบด้วยกาม (๒) สุขโสมนัสที่ประกอบด้วยกาม (๓) ทุกขโทมนัสที่ประกอบด้วยอกุศล (๔) สุขโสมนัสที่ประกอบด้วยอกุศล (๕) ทุกขโทมนัสที่ประกอบด้วยกุศล เมื่อพระเถระกราบทูลดังนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองตามคำพูดของพระเถระ

๗. วณิชชาสูตร ว่าด้วยการค้าขายที่อุบาสกไม่ควรประกอบ หมายถึงสิ่งที่อุบาสกไม่ควรซื้อขาย มี ๕ ประการ คือ ศัสตราวุธ สัตว์ เนื้อ ของมึนเมา และยาพิษ

๘. ราชสูตร ว่าด้วยพระราชา คือ ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เคยเห็น เคยได้ยินหรือไม่ว่า คนที่รักษาศีล ๕ แล้วถูกพระราชารับสั่งให้จับไปประหาร จองจำ เนรเทศ หรือทำตามพระราชประสงค์ เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน ตรัสว่าพระองค์เองก็ไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน ตรัสถามว่า ถ้าบาปกรรมของเขาเองปรากฏให้รู้ว่าเป็นคนล่วงละเมิดศีล ๕ และต่อมาถูกพระราชารับสั่งให้จับไปประหาร จองจำ เนรเทศ หรือทำตามพระราชประสงค์ เธอทั้งหลายเคยเห็นเคยได้ยินกรรมเช่นนี้หรือไม่ เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า เคยเห็น เคยได้ยิน ตรัสว่าพระองค์เองก็เคยเห็น เคยได้ยิน

๙. คิหิสูตร ว่าด้วยคฤหัสถ์ หมายถึงอนาถบิณฑิกคหบดี คือ อนาถบิณฑิกคหบดีพร้อมด้วยอุบาสก ๕๐๐ คนเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระองค์จึงทรงแนะนำให้ท่านพระสารีบุตรรู้จักคฤหัสถ์คนหนึ่ง(คืออนาถบิณฑิกคหบดี)ผู้นุ่งผ้าขาว รักษาศีล ๕ และได้ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ทรงแสดงว่า คฤหัสถ์ผู้มีธรรมเช่นนั้นสามารถแสดงตนได้เองว่าเป็นผู้หมดสิ้นอบายภูมิแล้ว เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะบรรลุสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ในวันข้างหน้า

๑๐. ภเวสีสูตร ว่าด้วยภเวสีอุบาสก คือ ขณะที่เสด็จถึงป่าสาละใหญ่แห่งหนึ่งในแคว้นโกศล ทรงแสดงการแย้ม เมื่อท่านพระอานนท์ทูลถามถึงเหตุแห่งการ แย้มนั้น จึงตรัสเล่าเรื่องอดีตว่า ณ สถานที่นี้ เคยมีอุบาสกคนหนึ่งชื่อภเวสี เป็น อุบาสก

ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัสสปะ ไม่บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ และชักชวนอุบาสก ๕๐๐ คนให้ปฏิบัติเหมือนตน ต่อมาภเวสีอุบาสกคิดว่า การที่ตนกับอุบาสก บริวารมีธรรมเท่าๆ กัน ไม่สมควรเลย จึงบอกอุบาสกบริวารว่า จะบำเพ็ญศีลให้ บริบูรณ์ เมื่ออุบาสกบริวารรู้เข้าก็ปฏิบัติตาม ต่อมาภเวสีอุบาสกได้บำเพ็ญธรรมให้ สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามลำดับ และอุบาสกบริวารก็ได้ปฏิบัติตามทุกครั้ง คือ ประพฤติ พรหมจรรย์ บริโภคมื้อเดียว บวชในสำนักของพระกัสสปพุทธเจ้า และได้บรรลุ อรหัตตผล รวมเป็นองค์ธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ศีล (๒) เมถุนวิรัติ (๓) ไม่บริโภค อาหารในเวลาวิกาล (๔) การบรรพชาอุปสมบท (๕) อรหัตตผล

๓.๔.๔ อรัญญวรรค

อรัญญวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยป่า หมายถึงการอยู่ป่าเป็นวัตร ซึ่งเป็น ข้อหนึ่งในธุดงควัตร ๑๓ ประการ แต่ในวรรคนี้กล่าวถึงธุดงควัตรไว้เพียง ๑๐ ประการ ตามเกณฑ์ของวรรคในปัณณาสก์ โดยยกแต่ละประการมาเป็นชื่อพระสูตรแต่ละสูตร ซึ่งมี ๑๐ สูตร ในวรรคนี้ คือ อรัญญิกสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร และเป็นที่มาของชื่อวรรค จีวรสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร รุกข- มูลิกสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร โสสานิกสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ป่าช้า เป็นวัตร อัพโภกาสิกสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นวัตร เนสัชชิกสูตร ว่าด้วย ภิกษุผู้นั่งเป็นวัตร ยถาสันถติกสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้เป็นวัตร เอกาสนิกสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้นั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร ขลุปัจฉาภัตติกสูตร ว่าด้วย ภิกษุผู้ห้ามภัตที่เขานำมาถวายภายหลังเป็นวัตร และ ปัตตปิณฑิกสูตร ว่าด้วยภิกษุ ผู้ฉันในบาตรเป็นวัตร

ทั้ง ๑๐ สูตรนี้ มิได้ทรงแสดงวิธีประพฤติวัตร แต่ทรงแสดงเน้นเหตุแห่งการประพฤติวัตรของภิกษุเป็นหลักซึ่งมี ๕ ประการเหมือนกันทั้ง ๑๐ สูตร คือ (๑) โง่เขลา หลงงมงาย (๒) มีความปรารถนาชั่ว (๓) เป็นบ้า มีจิตฟุ้งซ่าน (๔) เพียงแต่รู้ว่าเป็นวัตรที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญ (๕) มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด

ในเหตุทั้ง ๕ ประการนั้น ทรงยกย่องเหตุที่ ๕ ว่าเป็นเหตุประเสริฐ กล่าวคือ ทรงยกย่องภิกษุผู้ประพฤติวัตรเพราะมักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าภิกษุผู้ประพฤติวัตรเพราะเหตุ ๔ ประการข้างต้น เปรียบเหมือนหัวเนยใสเป็นโครสที่เลิศกว่าโครส ๔ ชนิด คือ นมสด นมส้ม เนยข้น และเนยใส

๓.๔.๕ พราหมณวรรค

พราหมณวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยพราหมณ์ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๕ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. โสณสูตร ว่าด้วยธรรมของพราหมณ์เปรียบเทียบกับของสุนัข คำว่า ธรรมในที่นี้หมายถึงธรรมเนียมอันดีงาม ที่พวกพราหมณ์ยึดถือปฏิบัติกันมานาน ปัจจุบันนี้ธรรมเนียมอันดีงามนั้นไม่ปรากฏในหมู่พราหมณ์ แต่กลับปรากฏในหมู่สุนัข มี ๕ ประการ คือ (๑) เมื่อก่อนพราหมณ์สมสู่กับพราหมณีเท่านั้น(วรรณะเดียวกัน) (๒)

เมื่อก่อนพราหมณ์สมสู่กับพราหมณีที่อยู่ในวัยมีระดูเท่านั้น (๓) เมื่อก่อนพราหมณ์ไม่ซื้อขายพราหมณี อยู่ร่วมกันด้วยความรักและผูกพัน (๔) เมื่อก่อนพราหมณ์ไม่สะสมทรัพย์สมบัติ (๕) เมื่อก่อนพราหมณ์แสวงหาอาหารกินเฉพาะมื้อ เท่านั้น

๒. โทณพราหมณสูตร ว่าด้วยโทณพราหมณ์ คือ โทณพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลเป็นเชิงตำหนิว่า □ได้ทราบว่าพระองค์ไม่ไหว้ ไม่ลุกรับ ไม่เชื้อเชิญพราหมณ์ผู้แก่เฒ่าให้นั่ง□ จึงตรัสถามโทณพราหมณ์ว่า □ท่านเป็นพราหมณ์ใช่ไหม□ เมื่อพราหมณ์นั้นกราบทูลว่า □เป็นพราหมณ์ถูกต้องตาม ลักษณะพราหมณ์ทุกอย่าง□ ตรัสว่า □บรรดาฤาษีผู้เป็นบุรพาจารย์ของพราหมณ์บัญญัติพราหมณ์ไว้ ๕ จำพวก คือ (๑) พราหมณ์ผู้เสมอด้วยพรหม (๒) พราหมณ์ผู้เสมอด้วยเทวดา (๓) พราหมณ์ผู้ประพฤติดี (๔) พราหมณ์ผู้ประพฤติทั้งดีและชั่ว (๕) พราหมณ์ผู้เป็นจัณฑาล□ แล้วตรัสถามโทณพราหมณ์ว่า □ท่านเป็นพราหมณ์ จำพวกไหนใน ๕ จำพวกนั้น□ เมื่อโทณพราหมณ์ตอบไม่ได้ และทูลขอให้ทรงแสดงรายละเอียด จึงทรงอธิบายลักษณะของพราหมณ์แต่ละจำพวกโดยละเอียด

๓. สังคารวสูตร ว่าด้วยสังคารวพราหมณ์ คือ สังคารวพราหมณ์ทูลถามเหตุปัจจัยที่ทำให้มนตร์ที่สาธายายมานานไม่แจ่มแจ้ง และเหตุปัจจัยที่ทำให้มนตร์ที่ไม่ได้สาธยายมานานแจ่มแจ้ง พระองค์จึงทรงแสดงเหตุ ๕ อย่างนี้ ได้แก่ (๑) กามราคะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทธะ (๔) อุทธัจจกุกกุจจะ (๕) วิจิกิจฉา ว่าแต่ละอย่าง เป็นตัวเหตุทำให้มนตร์ที่สาธยายมานานไม่แจ่มแจ้ง ส่วนเหตุที่ทำให้มนตร์ที่ไม่ได้สาธยายมานานแต่แจ่มแจ้งได้ก็มี ๕ อย่างซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๔. การณปาลีสูตร ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อการณปาลี คือ การณปาลีพราหมณ์ถามปิงคิยานีพราหมณ์ว่าเห็นประโยชน์อะไรจึงเลื่อมใสในพระสมณโคดมอย่างยิ่ง ปิงคิยานีพราหมณ์จึงแสดงเหตุผลพร้อมด้วยอุปมา ๕ ประการ มีใจความดังนี้ (๑) ผู้ได้ฟังพุทธธรรมแล้วจะไม่นับถือลัทธิพราหมณ์อื่น เหมือนคนที่อิ่มในรสอันเลิศแล้วไม่ต้องการรสอื่นที่ด้อยกว่า (๒) ผู้ได้ฟังพุทธธรรมแล้วจะได้รับความพอใจ ความเลื่อมใส เหมือนคนหิวที่ได้รวงผึ้ง ย่อมได้รสดีเลิศ (๓) ผู้ได้ฟังพุทธธรรมแล้วจะได้รับความปราโมทย์ โสมนัส เหมือนคนที่ได้ไม้จันทน์ ย่อมได้สูดกลิ่นหอมของ ไม้นั้น (๔) ผู้ได้ฟังพุทธธรรมแล้วจะไม่มีทุกขโทมนัส เหมือนคนไข้ที่ได้หมอเก่ง ย่อมได้รับการรักษาดี (๕) ผู้ได้ฟังพุทธธรรมแล้วจะไม่มีความกระวนกระวาย เหมือน คนที่เหน็ดเหนื่อย หิว กระหายได้พบสระที่มีน้ำใส จืดสนิท สะอาด ย่อมระงับ ความเหน็ดเหนื่อยได้ ด้วยการอาบ และดื่มน้ำในสระนั้น เมื่อปิงคิยานีกล่าวจบ การณปาลีพราหมณ์ประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ เปล่งวาจาแสดงความนอบน้อม ๓ ครั้ง แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต

๕. ปิงคิยานีสูตร ว่าด้วยปิงคิยานีพราหมณ์ คือ ปิงคิยานีพราหมณ์เห็นพระ ผู้มีพระภาคทรงรุ่งเรืองกว่าเจ้าลิจฉวี ๕๐๐ องค์ที่มีผิวพรรณต่าง ๆ ทรงเครื่องประดับ

ต่าง ๆ จึงกล่าวสรรเสริญพระพุทธคุณเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค และเมื่อเจ้าลิจฉวีประทานผ้า ๕๐๐ ผืน ก็นำผ้าเหล่านั้นถวายแก่พระผู้มีพระภาค พระองค์จึง ได้ตรัสเรื่องแก้วทางคดีธรรมที่หาได้ยาก ๕ ประการ ได้แก่ บุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๒) ผู้แสดงธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศไว้ (๓) ผู้รู้พระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศไว้ (๔) ผู้รู้และปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศไว้ (๕) กตัญญูกตเวทีบุคคล

๖. มหาสุปินสูตร ว่าด้วยมหาสุบิน(ความฝันที่สำคัญ) หมายถึงมหาสุบิน ๕ ประการที่เกิดแก่พระองค์ในสมัยที่ยังมิได้ตรัสรู้ ซึ่งเป็นเหตุให้ทรงรู้ผลที่จะเกิดต่อมา ได้แก่ (๑) แผ่นดินใหญ่เป็นพระแท่นบรรทม ขุนเขาหิมวันต์เป็นพระเขนย พระหัตถ์ซ้ายหย่อนลงในสมุทรด้านทิศตะวันออก พระหัตถ์ขวาหย่อนลงในสมุทรด้านทิศตะวันตก พระบาททั้งสองหย่อนลงในสมุทรด้านทิศใต้ แสดงว่า พระองค์จะตรัสรู้ (๒) หญ้าแพรกงอกขึ้นจากพระนาภีของพระองค์จรดท้องฟ้า แสดงว่า พระองค์จะตรัสรู้อริยมรรคมีองค์ ๘ (๓) หมู่หนอนสีขาวมีหัวดำ ไต่ขึ้นมาจากพระบาทของ พระองค์ปกปิดปลายเล็บจนถึงบริเวณพระชานุ แสดงว่า พระองค์จะได้สาวก จำนวนมาก (๔) นก ๔ เหล่ามีสีต่าง ๆ บินมาจากทิศทั้ง ๔ ตกลงแทบพระบาทของพระองค์ แล้วกลับกลายเป็นนกสีขาว แสดงว่า คน ๔ วรรณะ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร จะเข้ามาบวชในพระธรรมวินัย และจะได้บรรลุวิมุตติอันยอดเยี่ยม (๕) พระองค์ทรงเดินไปมาบนภูเขาคูถลูกใหญ่ แต่ไม่แปดเปื้อนด้วยคูถ แสดงว่า พระองค์จะได้ลาภคือปัจจัย ๔ แต่บริโภคอย่างไม่ลุ่มหลง มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก

๗. วัสสสูตร ว่าด้วยอันตรายของฝน หมายถึงเหตุที่ทำให้ฝนไม่ตก ซึ่งหมอดูไม่รู้ หยั่งไม่ถึง มี ๕ ประการ คือ (๑) เกิดไฟกองใหญ่บนอากาศทำให้เมฆกระจายไป (๒) เกิดลมปั่นป่วนบนอากาศทำให้เมฆกระจายไป (๓) อสุรินทราหูใช้ฝ่ามือรับน้ำแล้ว ทิ้งลงในมหาสมุทร (๔) วัสสวลาหกเทพบุตร(ผู้ทำให้ฝนตก)มัวเล่นเพลิน (๕) มนุษย์ ไม่ดำรงอยู่ในธรรม

๘. วาจาสูตร ว่าด้วยองค์แห่งวาจาสุภาษิต มี ๕ ประการ คือ (๑) การพูด ถูกกาล (๒) การพูดคำจริง (๓) การพูดคำอ่อนหวาน (๔) การพูดคำมีประโยชน์ (๕) การพูดด้วยเมตตาจิต

๙. กุลสูตร ว่าด้วยเหตุให้ตระกูลประสพบุญ หมายถึงบุคคลผู้เป็นเหตุให้ตระกูลประสพบุญมาก ๒ ฝ่าย คือ บรรพชิตผู้มีศีลเข้าไปยังตระกูล และคนในตระกูลนั้นกระทำกรรมดีแต่ละอย่างต่อบรรพชิตนั้น จะได้ผล ๕ ประการ คือ (๑) ถ้าคนในตระกูลนั้นเห็นแล้วมีจิตเลื่อมใส จะเป็นเหตุให้ไปเกิดในสวรรค์ (๒) ถ้าคน ในตระกูลนั้นลุกรับ ไหว้ ให้ที่นั่ง จะเป็นเหตุให้ไปเกิดในตระกูลสูง (๓) ถ้าคนในตระกูล นั้นกำจัดความตระหนี่ได้ จะเป็นเหตุให้มีศักดิ์ใหญ่ (๔) ถ้าคนในตระกูลนั้นจัดของถวาย

ตามความสามารถ ตามกำลัง จะเป็นเหตุให้มีโภคทรัพย์มาก (๕) ถ้าคนในตระกูล นั้นไต่ถาม สอบถาม ฟังธรรม จะเป็นเหตุให้มีปัญญามาก

๑๐. นิสสารณียสูตร ว่าด้วยธาตุที่สลัดออก หมายถึงทรงแสดงสภาวธรรม ขั้นพิเศษที่เป็นตัวสลัดกิเลสธรรมซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม คือ เนกขัมมะ (ปฐมฌาน) เป็นตัวสลัดกาม อพยาบาท (เมตตา) เป็นตัวสลัดพยาบาท อวิหิงสา (กรุณาฌาน) เป็นตัวสลัดวิหิงสา (อรูปฌาน) เป็นตัวสลัดรูปฌาน และสักกายนิโรธ (อรหัตตผล-สมาบัติ) เป็นตัวสลัดสักกายะ นอกจากนี้ยังทรงแสดงสภาวะของจิตชั้นพิเศษที่เข้าถึงสภาวธรรมนั้น ๆ แล้วสามารถออกจากกิเลสทั้งหลายได้ ในที่นี้ทรงแสดงวิธีทดสอบจิตของผู้เข้าถึงสภาวธรรมขั้นพิเศษนั้น ๆ ไว้ว่า สามารถออกจากกิเลส ทั้งหลายได้จริงหรือไม่ โดยทรงแสดงไว้เป็นคู่ๆ มี ๕ วิธีดังนี้ (๑) มนสิการถึงกามคู่กับมนสิการถึงเนกขัมมะ (๒) มนสิการถึงพยาบาทคู่กับมนสิการถึงอพยาบาท (๓) มนสิการถึงวิหิงสาคู่กับมนสิการถึงอวิหิงสา (๔) มนสิการถึงรูปคู่กับมนสิการถึงอรูป (๕) มนสิการถึงสักกายะคู่กับมนสิการถึงสักกายนิโรธ วิธีที่ ๑-๔ ทรงแสดงไว้สำหรับภิกษุผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐาน วิธีที่ ๕ ทรงแสดงไว้สำหรับภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

๓.๕ ปัญจมปัณณาสก์

๓.๕.๑ กิมพิลวรรค

กิมพิลวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยท่านพระกิมพิละ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อ พระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. กิมพิลสูตร ว่าด้วยท่านพระกิมพิละ คือ ท่านพระกิมพิละทูลถามถึงเหตุที่ทำให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ได้ไม่นาน และเหตุที่ทำให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ได้นาน หลังจากพระตถาคตปรินิพพานแล้ว พระองค์จึงทรงแสดงพฤติกรรมของพุทธบริษัทสี่ที่เป็นเหตุให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ได้ไม่นาน มี ๕ ประการ ได้ (๑) อยู่อย่างไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรงในพระศาดา (๒) ... ในพระธรรม (๓) ... ในพระสงฆ์ (๔) ... ในสิกขา (๕) ... ในกันและกัน ส่วนเหตุที่ทำให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ได้นานก็มี ๕ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๒. ธัมมัสสวนสูตร ว่าด้วยการฟังธรรม คือทรงแสดงอานิสงส์แห่งการ ฟังธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ได้ฟังเรื่องใหม่ (๒) เข้าใจเรื่องเก่า (๓) หมดสงสัย (๔) เข้าใจถูกต้อง (๕) เกิดความเลื่อมใส

๓. อาชานียสูตร ว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย คือ ทรงแสดงองค์ประกอบของม้าอาชาไนยเปรียบเทียบของภิกษุผู้เป็นนาบุญของโลก มีฝ่ายละ ๕ ประการเหมือนกัน คือ (๑) ความซื่อตรง (๒) ความมีเชาว์ (๓) ความอ่อนโยน (๔) ความอดทน (๕) ความเสงี่ยม

๔. พลสูตร ว่าด้วยพละ หมายถึงธรรมที่เป็นกำลัง ๕ ประการ คือ (๑) สัทธา (๒) หิริ (๓) โอตตัปปะ (๔) วิริยะ (๕) ปัญญา

๕. เจโตขีลสูตร ว่าด้วยกิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู หมายถึงกิเลสที่เป็นเหตุให้จิตไม่น้อมไปเพื่อความเพียร มี ๕ ประการ คือ (๑) เคลือบแคลงสงสัย ไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระศาสดา (๒) ... ในธรรม (๓) ... ในพระสงฆ์ (๔) ... ในสิกขา (๕) โกรธ ไม่พอใจ มีจิตกระด้างต่อเพื่อนพรหมจารี

๖. วินิพันธสูตร ว่าด้วยกิเลสเครื่องผูกใจ ซึ่งมีความหมายเหมือนกิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู ต่างกันเพียงหมวดธรรม มี ๕ ประการ คือ (๑) ยังไม่ปราศจาก ความกำหนัดในกาม (๒) ยังไม่ปราศจากความกำหนัดในกาย (๓) ยังไม่ปราศความกำหนัดในรูป (๔) ฉันอาหารแล้วมัวแต่นอน เอกเขนก หลับ (๕) ประพฤติพรหมจรรย์โดยหวังเป็นเทพเจ้า

๗. ยาคุสูตร ว่าด้วยอานิสงส์ยาคู(ข้าวต้ม) มี ๕ ประการ คือ (๑) บรรเทาความหิว (๒) ระงับความกระหาย (๓) ให้ลมเดินคล่อง (๔) ชำระลำไส้ (๕) เผาอาหาร ที่ยังไม่ย่อยให้ย่อย

๘. ทันตกัฏฐสูตร ว่าด้วยไม้สีฟัน คือ ทรงแสดงโทษของการไม่เคี้ยวไม้สีฟันและคุณของการเคี้ยวไม้สีฟัน ฝ่ายละ ๕ ประการ โทษของการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน ได้แก่ (๑) ตาฝ้าฟาง (๒) ปากเหม็น (๓) ประสาทที่นำรสอาหารไม่หมดจดดี (๔) ดีและเสมหะหุ้มห่ออาหาร (๕) กินอาหารไม่อร่อย ส่วนคุณของการเคี้ยวไม้สีฟันมีนัยตรงกันข้าม

๙. คีตัสสรสูตร ว่าด้วยการแสดงธรรมด้วยเสียงขับยาว คือ ทรงแสดงโทษของการกล่าวธรรมด้วยเสียงขับยาว ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ตนเองกำหนัดในเสียงนั้น (๒) ผู้อื่นกำหนัดในเสียงนั้น (๓) ถูกตำหนิว่าขับเหมือนชาวบ้าน (๔) ทำให้สมาธิเสื่อม (๕) คนรุ่นหลังถือปฏิบัติตามอย่าง

๑๐. มุฏฐัสสติสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้หลงลืมสติ คือ ทรงแสดงโทษของภิกษุผู้นอนหลับอย่างหลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ และคุณของภิกษุผู้นอนหลับอย่างมีสติ มีสัมปชัญญะ มีฝ่ายละ ๕ ประการ โทษนั้น ได้แก่ (๑) หลับเป็นทุกข์ (๒) ตื่นเป็นทุกข์ (๓) ฝันร้าย (๔) เทวดาไม่รักษา (๕) น้ำอสุจิเคลื่อน ส่วนคุณนั้นมีนัยตรงกันข้าม

๓.๕.๒ อักโกสกวรรค

อักโกสกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยโทษของการด่า ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อ พระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. อักโกสกสูตร ว่าด้วยโทษของการด่า คือ ทรงแสดงว่าภิกษุผู้ด่าผู้บริภาษเพื่อนพรหมจารี ว่าร้ายพระอริยะ จะได้รับโทษ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ต้อง อาบัติปาราชิก หรือตัดโลกุตตรธรรม (๒) ต้องอาบัติที่เศร้าหมองอย่างใดอย่างหนึ่ง (๓)

เป็นโรคอย่างร้ายแรง (๔) หลงลืมสติมรณภาพ (๕) หลังจากมรณภาพ จะไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก

๒. ภัณฑนการกสูตร ว่าด้วยโทษของการทำความบาดหมาง คือ ทรงแสดง ว่าภิกษุผู้ทำความบาดหมาง ทะเลาะ วิวาท ทำความอื้อฉาว ก่ออธิกรณ์ในสงฆ์ จะได้รับโทษ ๕ ประการ เหมือนกับโทษประการที่ ๔-๕ ในอักโกสสูตร ประการ ที่ ๑-๓ ได้แก่ (๑) ไม่บรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ (๒) เสื่อมจากธรรมที่ได้บรรลุแล้ว (๓) กิตติศัพท์อันชั่วกระฉ่อนไป

๓. สีลสูตร ว่าด้วยศีล คือ ทรงแสดงโทษของผู้ทุศีลและคุณของผู้มีศีล ฝ่ายละ ๕ ประการ โทษของผู้ทุศีลเหมือนกับโทษประการที่ ๔-๕ ในอักโกสกสูตรประการ ที่ ๑-๓ ได้แก่ (๑) เสื่อมโภคทรัพย์ (๒) กิตติศัพท์อันชั่วกระฉ่อนไป (๓) ไม่แกล้วกล้าเก้อเขินในชุมชนต่าง ๆ ส่วนคุณของผู้มีศีลมีนัยตรงกันข้าม

๔. พหุภาณิสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้พูดมาก หมายถึงผู้พูดอย่างไม่ใช้ปัญญา คือ ทรงแสดงโทษของผู้พูดมาก และคุณของผู้พูดด้วยปัญญา ฝ่ายละ ๕ ประการ โทษของผู้พูดมากเหมือนกับโทษประการที่ ๕ ในอักโกสกสูตรประการที่ ๑-๔ ได้แก่ (๑) พูดเท็จ (๒) พูดส่อเสียด (๓) พูดคำหยาบ (๔) พูดเพ้อเจ้อ ส่วนคุณของผู้พูดด้วยปัญญามีนัยตรงกันข้าม

๕-๖. ปฐมอักขันติสูตร ทุติยอักขันติสูตร ต่างว่าด้วยความไม่อดทนและความอดทน คือ ทรงแสดงโทษของความไม่อดทนและคุณของความอดทนฝ่ายละ ๕ ประการ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอักขันติสูตร โทษของความไม่ อดทนเหมือนกับโทษประการที่ ๔-๕ ในอักโกสกสูตร ประการที่ ๑-๓ ได้แก่ (๑) ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนหมู่มาก (๒) เป็นผู้มากด้วยเวร (๓) เป็นผู้มากด้วยโทษ ส่วนคุณของความอดทนมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยอักขันติสูตร โทษของความไม่อดทนเหมือนกับโทษประการที่ ๑ และที่ ๔-๕ ในปฐมอักขันติสูตร ประการที่ ๒-๓ ได้แก่ (๒) เป็นผู้ดุร้าย (๓) เป็นผู้มีวิปปฏิสาร ส่วนคุณของความอดทนมีนัยตรงกันข้าม

๗-๘. ปฐมอปาสาทิกสูตร และ ทุติยอปาสาทิกสูตร ต่างว่าด้วยบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใสและผู้น่าเลื่อมใส คือ ทรงแสดงโทษของบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใสและคุณของบุคคลผู้น่าเลื่อมใส ฝ่ายละ ๕ ประการ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐม- อปาสาทิกสูตร โทษของบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใสเหมือนกับโทษประการที่ ๓-๕ ในภัณฑนการกสูตร ประการที่ ๑-๒ ได้แก่ (๑) ตนติเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วติเตียนได้ ส่วนคุณของบุคคลผู้น่าเลื่อมใสมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยอปาสาทิกสูตร โทษของบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใส ได้แก่ (๑) คนที่ยังไม่เลื่อมใสจะไม่เลื่อมใส (๒) คนที่เลื่อมใสแล้วจะกลายเป็นอื่น (๓) ไม่ปฏิบัติตามคำ

สอนของพระศาสดา (๔) คนรุ่นหลังถือปฏิบัติตามอย่าง (๕) จิตของเธอไม่เลื่อมใส ส่วนคุณของบุคคลผู้น่าเลื่อมใสมีนัยตรงกันข้าม

๙. อัคคิสูตร ว่าด้วยโทษของไฟ มี ๕ ประการ คือ (๑) ทำให้ตาฝ้าฟาง (๒) ทำให้ผิวหยาบกร้าน (๓) ทำให้อ่อนกำลัง (๔) เพิ่มการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) เป็นเหตุให้สนทนาติรัจฉานกถา

๑๐. มธุราสูตร ว่าด้วยโทษของนครมธุรา ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นสุรเสนะ ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำยมุนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมืองมธุรามีโทษ ๕ ประการ คือ (๑) มีพื้นดินไม่ราบเรียบ (๒) มีฝุ่นละอองมาก (๓) มีสุนัขดุ (๔) มียักษ์ร้าย (๕) หาอาหารได้ยาก

๓.๕.๓ ทีฆจาริกวรรค

ทีฆจาริกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยโทษของการจาริกไปนาน ชื่อวรรคนี้ ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑-๒ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมทีฆจาริกสูตร และ ทุติยทีฆจาริกสูตร ต่างว่าด้วยการจาริกไปนาน คือ ทรงแสดงโทษของภิกษุผู้จาริกไปนาน จาริกไปไม่มีกำหนด และคุณของการจาริกไปมีกำหนดพอดีฝ่ายละ ๕ ประการ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมทีฆจาริกสูตร โทษของภิกษุผู้จาริกไปนาน ได้แก่ (๑) ไม่ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง (๒) ไม่เข้าใจชัดสิ่งที่ได้ฟังแล้ว (๓) ไม่แกล้วกล้าในเรื่องที่ได้ฟังแล้ว (๔) เป็นโรคร้ายแรง (๕) เป็นผู้ไม่มีมิตร ส่วนคุณของการจาริกไปมีกำหนดพอดีมีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยทีฆจาริกสูตร โทษของการจาริกไปนานเหมือนกับโทษประการที่ ๔-๕ ในปฐมทีฆจาริกสูตร ประการที่ ๑-๓ ได้แก่ (๑) ไม่บรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ (๒) เสื่อม จากธรรมที่บรรลุแล้ว (๓) ไม่แกล้วกล้าในธรรมที่บรรลุแล้ว ส่วนคุณของการจาริกไป มีกำหนดพอดีมีนัยตรงกันข้าม

๓. อตินิวาสสูตร ว่าด้วยการอยู่ประจำที่นาน คือ ทรงแสดงโทษของการอยู่ประจำที่นาน ๕ ประการ ได้แก่ (๑) มีสิ่งของมาก สะสมสิ่งของมาก (๒) มีเภสัชมาก สะสมเภสัชมาก (๓) มีกิจมาก มีหน้าที่ที่จะต้องทำมาก มีความยึดติดในการงานที่จะพึงช่วยกันทำ (๔) อยู่คลุกคลีกับคฤหัสถ์และบรรพชิตด้วยการคลุคลีอย่างคฤหัสถ์อันไม่สมควร (๕) เมื่อจากอาวาสนั้นไป ก็จากไปทั้งที่ยังมีความห่วงใย นอกจากนี้ยังทรงแสดงคุณของการอยู่มีกำหนดพอดีอีก ๕ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๔. มัจฉรีสูตร ว่าด้วยความตระหนี่ คือ ทรงแสดงว่า การอยู่ประจำที่นานมีโทษ คือ ความตระหนี่ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ตระหนี่อาวาส (๒) ตระหนี่ตระกูล (๓) ตระหนี่ลาภ (๔) ตระหนี่วรรณะ (๕) ตระหนี่ธรรม นอกจากนี้ยังทรงแสดงว่าการอยู่มีกำหนดพอดีมีคุณคือความไม่ตระหนี่ ๕ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๕-๖. ปฐมกุลุปกสูตร และ ทุติยกุลุปกสูตร ต่างว่าด้วยภิกษุผู้เป็นกุลุปกะ คำว่า กุลุปกะ หมายถึงพระผู้คุ้นเคยสนิทของตระกูล คือ ทรงแสดงโทษของภิกษุผู้เป็น กุลุปกะ สูตรละ ๕ ประการ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมกุลุปกสูตร โทษของภิกษุผู้เป็นกุลุปกะ ได้แก่ (๑) ต้องอาบัติเพราะเที่ยวไปไม่บอกลา (๒) ต้องอาบัติเพราะนั่งในที่ลับ (๓) ต้องอาบัติเพราะนั่งบนอาสนะที่กำบัง (๔) ต้องอาบัติเพราะแสดงธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕-๖ คำ (๕) เป็นผู้มากด้วยความดำริในกามอยู่

ในทุติยกุลุปกสูตร โทษของภิกษุผู้เป็นกุลุปกะ ได้แก่ (๑) ทำให้เห็นมาตุคามเป็นประจำ (๒) ทำให้เกิดการคลุกคลี (๓) ทำให้เกิดความคุ้นเคย (๔) ทำให้จิตจดจ่อ (๕) ทำให้ไม่อยากประพฤติพรหมจรรย์ ต้องอาบัติเศร้าหมอง หรือลาสิกขามาเป็นคฤหัสถ์

๗. โภคสูตร ว่าด้วยโภคทรัพย์ คือ ทรงแสดงโทษของโภคทรัพย์ว่าเป็นสิ่ง ที่ต้องสิ้นไปเพราะภัยต่าง ๆ ได้แก่ (๑) อัคคีภัย (๒) อุทกภัย (๓) ราชภัย (๔) โจรภัย (๕) ทายาทผู้ไม่เป็นที่รัก

๘. อุสสูรภัตตสูตร ว่าด้วยภัตหุงต้มในเวลาสาย คือ ทรงแสดงโทษของตระกูลที่ทำอาหารในเวลาสาย ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ไม่ได้ต้อนรับแขกที่ควรต้อนรับตามเวลา (๒) ไม่ได้เซ่นไหว้เทวดาผู้รับพลีกรรมตามเวลา (๓) ไม่ได้ถวาย สมณพราหมณ์ผู้ฉันมื้อเดียว (๔) ทาส กรรมกร และคนไข้ หลบหน้าทำการงาน (๕) อาหารที่บริโภคในเวลาไม่ควรเซ่นนั้นไม่มีโอชา นอกจากนี้ยังทรงแสดงคุณของตระกูลที่ทำอาหารตามเวลาอีก ๕ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๙. ปฐมกัณหสัปปสูตร และ ทุติยกัณหสัปปสูตร ต่างว่าด้วยงูเห่า คือ ทรงแสดงโทษของงูเห่า ๕ ประการ เปรียบเทียบกับโทษของมาตุคาม ๕ ประการ เหมือนกันทั้ง ๒ สูตร ต่างกันเพียงหมวดธรรม คือ ในปฐมกัณหสัปปสูตร โทษของงูเห่าและของมาตุคาม ได้แก่ (๑) ไม่สะอาด (๒) มีกลิ่นเหม็น (๓) น่ากลัว (๔) มีภัย (๕) มักทำร้ายมิตร

ในทุติยกัณหสัปปสูตร โทษของงูเห่าและของมาตุคาม ได้แก่ (๑) มักโกรธ (๒) มักผูกโกรธ (๓) มีพิษร้าย (๔) มีลิ้นสองแฉก (พูดกลับกลอก) (๕) มักทำร้ายมิตร

๓.๕.๔ อาวาสิกวรรค

อาวาสิกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยธรรมของภิกษุผู้เป็นเจ้าอาวาส ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑-๑๐ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร ต่างมีความสัมพันธ์กันในฐานะที่เป็นพระสูตรมีหมวดธรรมเกี่ยวกับเจ้าอาวาส และองค์ธรรมในพระสูตร ทั้ง ๑๐ สูตรมีความสัมพันธ์กันเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ ๑ พระสูตรที่ ๑-๕ และ กลุ่มที่ ๒ พระสูตรที่ ๖-๑๐ แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. อาวาสิกสูตร ว่าด้วยธรรมของภิกษุผู้เป็นเจ้าอาวาส หมายถึงธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสไม่ควรได้รับการยกย่องและควรได้รับการยกย่อง ฝ่ายละ ๕ ประการ ธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสไม่ควรยกย่อง ได้แก่ (๑) ไม่เพียบพร้อมด้วยมรรยาท และวัตร (๒) ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงสุตะ (๓) ไม่ประพฤติขัดเกลา ไม่ยินดีการหลีกเร้น (๔) ไม่ยินดีในกัลยาณธรรม ไม่มีวาจางาม ไม่เจรจาถ้อยคำไพเราะ (๕) มีปัญญา ทราม โง่เขลา เป็นคนเซอะ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสควรยกย่องมีนัยตรงกันข้าม

๒. ปิยสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสเป็นที่รัก คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสเป็นที่รัก เป็นที่เคารพและยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย มี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้มีศีล (๒) เป็นพหูสูต (๓) เป็นผู้มีวาจางาม (๔) เป็นผู้ได้ฌาน ๔ (๕) ได้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

๓. โสภณสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อาวาสงดงาม คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสทำอาวาสให้งดงาม มี ๕ ประการ ประการที่ ๑-๓ เหมือนในปิยสูตร ประการที่ ๕ เหมือนประการที่ ๔ ในปิยสูตร ประการที่ ๔ ได้แก่ เป็นผู้สามารถแสดงธรรมกถาให้บุคคลผู้เข้าไปหามีกำลังใจในการปฏิบัติธรรม

๔. พหูปการสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้มีอุปการะมากแก่อาวาส คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสเป็นผู้มีอุปการะมากแก่อาวาส มี ๕ ประการ ประการที่ ๑-๒ และที่ ๕ เหมือนประการที่ ๔ ในปิยสูตร ประการที่ ๓-๔ ได้แก่ (๓) ปฏิสังขรณ์เสนาสนะที่ปรักหักพัง (๔) บอกคฤหัสถ์ให้มาทำบุญ เมื่อมีภิกษุ ต่างถิ่นมา

๕. อนุกัมปสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุอนุเคราะห์คฤหัสถ์ คือ ทรงแสดงธรรม ที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสอนุเคราะห์คฤหัสถ์ได้ มี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ให้คฤหัสถ์สมาทานอธิศีล (๒) ให้คฤหัสถ์ตั้งอยู่ในการเห็นธรรม (๓) ไปเยี่ยมคฤหัสถ์ที่เป็นไข้ ขอให้ตั้งสติต่อพระรัตนตรัย และบอกคฤหัสถ์ให้มาทำบุญ เมื่อมีภิกษุต่างถิ่นมา (๔) ฉันอาหารที่คฤหัสถ์นำมาถวาย จะเลวหรือประณีตก็ตามด้วยตนเอง (๕) ไม่ทำศรัทธาไทยให้ตกไป (ทำสิ่งของที่เขาถวายด้วยศรัทธาให้ผิดวัตถุประสงค์)

๖-๑๐. ปฐมอวัณณารหสูตร ทุติยอวัณณารหสูตร ตติยอวัณณารหสูตร ปฐมมัจฉริยสูตร และ ทุติยมัจฉริยสูตร ต่างว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าวาสตกนรกและขึ้นสวรรค์ ฝ่ายละ ๕ ประการ ในที่นี้แสดงแต่หมวดธรรมที่เป็นเหตุให้ เจ้าอาวาสตกนรก ส่วนหมวดธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสขึ้นสวรรค์ในแต่ละสูตร พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม มีรายละเอียดดังนี้

ในปฐมอวัณณารหสูตร ทุติยอวัณณารหสูตร และตติยอวัณณารหสูตร ต่างว่าด้วยผู้สรรเสริญผู้ที่ควรติเตียน หมายถึง ผู้ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง สรรเสริญคนที่ควรติเตียน ซึ่งเป็นธรรมประการที่ ๑ ใน ๕ ประการในพระสูตรทั้งสาม ที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสตกนรก ส่วนประการที่ ๒-๕ ในแต่ละสูตรมีรายละเอียดต่างกัน คือ

ในปฐมอวัณณารหสูตร ประการที่ ๒-๕ ได้แก่ (๒) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ (๓) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง แสดงความเลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส (๔) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส (๕) ทำศรัทธาไทยให้ตกไป

ในทุติยอวัณณารหสูตร ประการที่ ๑-๒ และที่ ๕ เหมือนในปฐมอวัณณารหสูตร ประการที่ ๓-๔ ได้แก่ (๓) เป็นผู้ตระหนี่อาวาส หวงแหนอาวาส (๔) เป็นผู้ตระหนี่ตระกูล หวงแหนตระกูล

ในตติยอวัณณารหสูตร ประการที่ ๒-๔ เหมือนในทุติยอวัณณารหสูตร ประการที่ ๕ ได้แก่ เป็นผู้ตระหนี่ลาภ

ในปฐมมัจฉริยสูตร และทุติยมัจฉริยสูตร ต่างว่าด้วยความตระหนี่ แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมมัจฉริยสูตร ธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสตกนรก ได้แก่ ความตระหนี่ ๔ ประการ คือ (๑) ตระหนี่อาวาส (๒) ตระหนี่ตระกูล (๓) ตระหนี่ ลาภ (๔) ตระหนี่วรรณะ และธรรมประการที่ ๕ เหมือนในปฐมอวัณณารหสูตร

ในทุติยมัจฉริยสูตร ธรรมที่เป็นเหตุให้เจ้าอาวาสตกนรก ได้แก่ ความตระหนี่ ๕ ประการ ประการที่ ๑-๔ เหมือนในปฐมมัจฉริยสูตร และประการที่ ๕ ได้แก่ ตระหนี่ธรรม

๓.๕.๕ ทุจจริตวรรค

ทุจจริตวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยทุจริต ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๑-๘ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. ปฐมทุจจริตสูตร ว่าด้วยทุจริต สูตรที่ ๑ คือ ทรงแสดงโทษของทุจริตและคุณของสุจริตฝ่ายละ ๕ ประการ โทษของทุจริต ได้แก่ (๑) ตนติเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วติเตียนได้ (๓) กิตติศัพท์อันชั่วกระฉ่อนไป (๔) หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ส่วนคุณของสุจริตมีนัยตรงกันข้าม

๒-๔. ปฐมกายทุจจริตสูตร ว่าด้วยกายทุจริต สูตรที่ ๑ คือ ทรงแสดงโทษของกายทุจริตและคุณของกายสุจริต ปฐมวจีทุจจริตสูตร ว่าด้วยวจีทุจริต สูตร ที่ ๑ คือ ทรงแสดงโทษของวจีทุจริตและคุณของวจีสุจริต และ ปฐมมโนทุจจริตสูตร ว่าด้วยมโนทุจริต สูตรที่ ๑ คือ ทรงแสดงโทษของมโนทุจริตและคุณของมโนสุจริต แต่ละสูตร มีหัวข้อธรรมฝ่ายละ ๕ ประการเหมือนในปฐมทุจจริตสูตร

๕-๘. ทุติยทุจจริตสูตร ว่าด้วยทุจริต สูตรที่ ๒ คือ ทรงแสดงโทษของทุจริตและคุณของสุจริต ทุติยกายทุจจริตสูตร ว่าด้วยกายทุจริต สูตรที่ ๒ คือ ทรงแสดงโทษของกายทุจริตและคุณของกายสุจริต ทุติยวจีทุจจริตสูตร ว่าด้วยวจีทุจริต สูตรที่ ๒ คือ ทรงแสดงโทษของวจีทุจริตและคุณของวจีสุจริต และทุติยมโนทุจจริตสูตร ว่าด้วยมโน

ทุจริต สูตรที่ ๒ คือ ทรงแสดงโทษของมโนทุจริตและคุณของมโนสุจริต แต่ละสูตรมีหัวข้อธรรมฝ่ายละ ๕ ประการ หัวข้อธรรมประการที่ ๑-๓ เหมือนกับหัวข้อธรรมประการที่ ๑-๓ ในปฐมทุจจริตสูตร ประการที่ ๔-๕ ได้แก่ (๔) เสื่อมจาก สัทธรรม (๕) ตั้งอยู่ในอสัทธรรม ส่วนคุณของสุจริตมีนัยตรงกันข้าม

๙. สีวถิกสูตร ว่าด้วยป่าช้า คือ ทรงแสดงโทษของป่าช้าและของบุคคล ผู้เปรียบด้วยป่าช้าฝ่ายละ ๕ ประการซึ่งเหมือนกันทั้ง ๒ ฝ่าย ได้แก่ (๑) ไม่สะอาด (๒) มีกลิ่นเหม็น (๓) มีภัย (๔) เป็นที่อยู่ของอมนุษย์ผู้ดุร้าย (๕) เป็นที่คร่ำครวญของคนจำนวนมาก แต่มีความหมายต่างกัน คือ โทษของป่าช้ามีความหมายทางคดีโลก ส่วนโทษของบุคคลผู้เปรียบด้วยป่าช้ามีความหมายทางคดีธรรม

๑๐. ปุคคลัปปสาทสูตร ว่าด้วยความเลื่อมใสเฉพาะบุคคล คำว่า เฉพาะบุคคล ในที่นี้หมายถึงเจาะจงภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง คือ ทรงแสดงโทษที่มีเหตุต่างกัน ได้แก่ โทษเกิดขึ้นเพราะความเลื่อมใสเฉพาะบุคคลใดบุคคลหนึ่งในบุคคล ๕ จำพวก ได้แก่ (๑) บุคคลผู้ต้องอาบัติที่เป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร (๒) บุคคลผู้ต้องอาบัติที่เป็นเหตุให้สงฆ์สั่งให้นั่งอาสนะท้ายสุด (๓) บุคคลที่หลีกไปสู่ทิศ (๔) บุคคลผู้ลาสิกขา (๕) บุคคล ผู้ตายแล้ว ทรงแสดงว่า ความเลื่อมใสเฉพาะบุคคลแต่ละจำพวกเป็นโทษ คือ เป็นตัวเหตุให้ไม่เลื่อมใสภิกษุทั้งหลาย ไม่คบภิกษุทั้งหลาย ไม่ฟังพระสัทธรรม ในที่สุดก็เสื่อมจากพระสัทธรรม

๓.๕.๖ อุปสัมปทาวรรค (วรรคพิเศษ)

อุปสัมปทาวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยการอุปสมบท ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๒๑ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. อุปสัมปาเทตัพพสูตร ว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้อุปสมบท มี ๕ ประการ คือ เป็นผู้ประกอบด้วยธรรมขันธ์ที่เป็นของพระอเสขะ ๕ ประการ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

๒-๓. นิสสยสูตร ว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้นิสสัย และสามเณรสูตร ว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้สามเณรอุปัฏฐาก ซึ่งมีสูตรละ ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๑

๔. ปัญจมัจฉริยสูตร ว่าด้วยความตระหนี่ ๕ ประการ คือ (๑) ความตระหนี่อาวาส (๒) ความตระหนี่ตระกูล (๓) ความตระหนี่ลาภ (๔) ความตระหนี่วรรณะ (๕) ความตระหนี่ธรรม

๕. มัจฉริยปหานสูตร ว่าด้วยการละความตระหนี่ คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อละ เพื่อตัดขาดความตระหนี่ ๕ ประการซึ่งเหมือนในพระสูตรที่ ๔

๖. ปฐมฌานสูตร ว่าด้วยปฐมฌาน คือ ทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุยังละธรรม ๕ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุปฐมฌานได้ แต่ถ้าละธรรม ๕ ประการได้ ก็อาจบรรลุปฐมฌานได้ ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ความตระหนี่ ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๔

๗-๑๓. ทุติยฌานสุตตาทิสัตตก ว่าด้วยพระสูตร ๗ สูตรมีทุติยฌานสูตร เป็นต้น หมายความว่า นอกจากทุติยฌานสูตรแล้วยังมีพระสูตรอีก ๖ สูตร คือ (๑) ตติยฌานสูตร (๒) จตุตถฌานสูตร (๓) โสตาปัตติผลสูตร (๔) สกทาคามิผล- สูตร (๕) อนาคามิผลสูตร (๖) อรหัตตผลสูตร ทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุยังละธรรม ๕ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุผลตามชื่อสูตรนั้นๆ ได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้าละ ธรรม ๕ ประการได้ ก็อาจบรรลุผลตามชื่อสูตรนั้นๆ ได้ ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ความตระหนี่ ๕ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๔

๑๔. อปรปฐมฌานสูตร ว่าด้วยปฐมฌาน อีกสูตรหนึ่ง คือ ทรงแสดงภิกษุ ผู้ไม่อาจและผู้อาจบรรลุปฐมฌาน แต่เปลี่ยนหมวดธรรมใหม่ซึ่งมีองค์ธรรมต่างกับองค์ธรรมในปฐมฌานสูตรเพียงประการที่ ๕ ได้แก่ ความอกตัญญู ความอกตเวที

๑๕-๒๑. อปรทุติยฌานสุตตาทิ ว่าด้วยทุติยฌานเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า นอกจากทุติยฌานสูตรแล้วยังมีพระสูตรอีก ๖ สูตร คือ (๑) ตติย-ฌานสูตร (๒) จตุตถฌานสูตร (๓) โสตาปัตติผลสูตร (๔) สกทาคามิผลสูตร (๕) อนาคามิผลสูตร (๖) อรหัตตผลสูตร ทรงแสดงว่าภิกษุผู้ไม่อาจและผู้อาจ บรรลุผลตามชื่อพระสูตรนั้น ๆ เพราะมีองค์ธรรมเหมือนในอปรปฐมฌานสูตร

๓.๕.๗ เปยยาล มี ๓ เปยยาล คือ

๑. สมมติเปยยาล แปลว่า หมวดพระสูตรที่ว่าด้วยภิกษุที่ไม่สมควรได้รับการแต่งตั้งและที่สมควรได้รับการแต่งตั้งซึ่งทรงแสดงไว้โดยย่อ มีภิกษุที่ไม่สมควรได้รับการแต่งตั้งและที่สมควรได้รับการแต่งตั้งเป็นภัตตุทเทสกะ(ผู้แจกภัตตาหาร)เป็นต้น มีพระสูตร ๑๔ สูตร คือ นอกจากภัตตุทเทสกสูตร คือพระสูตรที่ว่าด้วยภิกษุที่ไม่สมควรและที่สมควรได้รับการแต่งตั้งเป็นภัตตุทเทสกะแล้ว ยังมีพระสูตรที่ว่าด้วยภิกษุที่ไม่สมควรและที่สมควรได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าหน้าที่อื่นๆ อีก ๑๓ สูตรด้วยดังนี้

๑. ภัตตุทเทสกสูตร ว่าด้วยภัตตุทเทสกะ

๒. เสนาสนปัญญาปกสูตร ว่าด้วยเสนาสนปัญญาปกะ(ผู้จัดแจงเสนาสนะ)

๓. เสนาสนคาหาปกสูตร ว่าด้วยเสนาสนคาหาปกะ(ผู้แจกเสนาสนะ)

๔. ภัณฑาคาริกสูตร ว่าด้วยภัณฑาคาริกะ(ผู้รักษาเรือนคลัง)

๕. จีวรปฏิคคาหกสูตร ว่าด้วยจีวรปฏิคคาหกะ (ผู้รับจีวร)

๖. จีวรภาชกสูตร ว่าด้วยจีวรภาชกะ (ผู้แจกจีวร)

๗. ยาคุภาชกสูตร ว่าด้วยยาคุภาชกะ (ผู้แจกข้าวต้ม)

๘. ผลภาชกสูตร ว่าด้วยผลภาชกะ (ผู้แจกผลไม้)

๙. ขัชชกภาชกสูตร ว่าด้วยขัชชกภาชกะ (ผู้แจกของขบฉัน)

๑๐. อัปปมัตตกวิสัชชกสูตร ว่าด้วยอัปปมัตตกวิสัชชกะ (ผู้แจกของเล็กน้อย)

๑๑. สาฏิยคาหาปกสูตร ว่าด้วยสาฏิยคาหาปกะ (ผู้แจกผ้าสาฎก)

๑๒. ปัตตคาหาปกสูตร ว่าด้วยปัตตคาหาปกะ (ผู้แจกบาตร)

๑๓. อารามเปสกสูตร ว่าด้วยอารามเปสกะ (ผู้ใช้คนวัด)

๑๔. สามเณรเปสกสูตร ว่าด้วยสามเณรเปสกะ (ผู้ใช้สามเณร)

ในพระสูตรทั้ง ๑๔ สูตรนี้ ทรงแสดงความเต็มไว้เป็นตัวอย่างเพียงสูตรเดียว คือ ภัตตุทเทสกสูตร พระสูตรที่เหลืออีก ๑๓ สูตร ทรงแสดงไว้โดยย่อ และพระสูตรแต่ละสูตรมีหมวดธรรม ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่เป็นเหตุให้ไม่สมควรได้รับการแต่งตั้งและฝ่ายที่เป็นเหตุให้สมควรได้รับการแต่งตั้งฝ่ายละ ๕ ประการ แต่ละฝ่ายของแต่ละสูตรมีองค์ธรรม ๔ ประการแรกเหมือนกันทุกสูตร ต่างกันเพียงส่วนประกอบของ องค์ธรรมประการที่ ๕ ซึ่งเป็นองค์ประกอบเฉพาะกรณี

๒. สิกขาปทเปยยาล แปลว่า หมวดพระสูตรที่ว่าด้วยสิกขาบทที่ทรงแสดงโดยย่อ ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๑๗ สูตร มีสิกขาบทเป็นองค์ธรรมในแต่ละสูตร แต่ทรงแสดงความเต็มไว้เป็นตัวอย่างเพียงสูตรแรก คือ ภิกขุสูตร ส่วนพระสูตรที่เหลือ ทรงแสดงไว้โดยย่อ คำว่า สิกขาบท ในที่นี้หมายถึงศีล ๕ และธรรมที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับศีล ๕ คือการล่วงละเมิดศีล ๕

ในสิกขาปทเปยยาลนี้มีใจความสำคัญแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ ตอนที่ ๑ ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรกและขึ้นสวรรค์ โดยมีภิกขุสูตรเป็นตัวอย่าง ส่วนพระสูตรต่อไปมีภิกขุนีสูตรเป็นต้นทรงแสดงไว้โดยย่อ

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้ตกนรกฝ่ายเดียว โดยมีอาชีวกสูตรเป็นตัวอย่าง ส่วนสูตรต่อไปมีนิคัณฐสูตรเป็นต้นทรงแสดงไว้โดยย่อ มีรายละเอียดดังนี้

๑. ภิกขุสูตร ว่าด้วยภิกษุ คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุตกนรกและขึ้นสวรรค์ฝ่ายละ ๕ ประการ ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุตกนรก ได้แก่ การล่วงละเมิดศีล ๕ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุขึ้นสวรรค์มีนัยตรงกันข้าม

๒-๗. ภิกขุนีสุตตาทิ ว่าด้วยภิกษุณีเป็นต้น หมายความว่า นอกจากภิกษุแล้วยังมีบุคคลอีก ๕ จำพวก คือ (๑) สิกขมานา (๒) สามเณร (๓) สามเณรี (๔) อุบาสก (๕) อุบาสิกา คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล ๖ จำพวกมีภิกษุณีเป็นต้นตกนรกและขึ้นสวรรค์เหมือนในภิกขุสูตร

๘. อาชีวกสูตร ว่าด้วยอาชีวก คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้อาชีวก (นักบวช เปลือย) ตกนรก ได้แก่ การล่วงละเมิดศีล ๕

๙-๑๗. นิคัณฐสุตตาทิ ว่าด้วยนิครนถ์(นักบวชที่นุ่งผ้าปิดเฉพาะอวัยวะส่วนหน้า)เป็นต้น หมายความว่า นอกจากนิครนถ์แล้วยังมีบุคคลอีก ๘ จำพวก คือ (๑) มุณฑสาวก (๒) ชฏิลกะ (๓) ปริพาชก (๔) มาคัณฑิกะ (๕) เตคัณฑิกะ (๖) อารุทธกะ (๗) โคตมกะ (๘) เทวธัมมิกะ คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล ๙ จำพวก มีนิครนถ์เป็นต้นตกนรกเหมือนในอาชีวกสูตร

๓. ราคเปยยาล แปลว่า หมวดธรรมที่ทรงแสดงโดยย่อมีราคะเป็นต้น ซึ่งมีพระสูตรทั้งหมด ๘๕๐ สูตร หมายความว่า นอกจากราคะแล้ว ยังมีอกุศลธรรมอีก ๑๖ ประการ รวมเป็น ๑๗ ประการ คือ

๑.	ราคะ	๒.	โทสะ	๓.	โมหะ
๔.	โกธะ	๕.	อุปนาหะ	๖.	มักขะ
๗.	ปฬาสะ	๘.	อิสสา	๙.	มัจฉริยะ
๑๐.	มายา	๑๑.	สาเถยยะ	๑๒.	ถัมภะ
๑๓.	สารัมภะ	๑๔.	มานะ	๑๕.	อติมานะ
๑๖.	มทะ	๑๗.	ปมาทะ		

แต่ละประการมีเป้าหมาย ๑๐ เป้าหมาย (๑๐ เพื่อ เช่น เพื่อรู้ยิ่ง) เป้าหมายละ ๑ สูตร รวมเป็น ๑๗๐ สูตร (๑๐ เป้าหมาย X อกุศลธรรม ๑๗ ประการ) นี้เป็นการคำนวณพระสูตรจากการเจริญธรรม ๔ ประการ หมวดที่ ๑ แต่ในราค- เปยยาลแห่งปัญจกนิบาตนี้มีหมวดธรรมที่ควรเจริญ ๕ หมวด จึงรวมเป็น ๘๕๐ สูตร (๑๗๐ สูตร X ๕ หมวดธรรม) เช่น พระสูตร ๑๐ สูตรแรกในหมวดธรรมที่ ๑ คือ สัญญา ๕ ประการ มีความเต็มดังนี้

สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อรู้ยิ่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) อสุภสัญญา (๒) มรณสัญญา (๓) อาทีนวสัญญา (๔) อาหาเรปฏิกูลสัญญา (๕) สัพพโลเก อนภิรตสัญญา

สูตรที่ ๒ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อกำหนดรู้ราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๓ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อความสิ้นราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๔ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อละราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๕ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อความสิ้นไป แห่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๖ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อความเสื่อมไปแห่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๗ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อความคลายไปแห่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๘ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อความดับไปแห่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๙ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อความสละราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๑๐ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อความสละ คืนราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ...

พระสูตร ๑๐ สูตรแรกในหมวดธรรมที่ ๒ คือ สัญญา ๕ ประการ อีกหมวดหนึ่ง มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันเพียงหมวดธรรมที่ควรเจริญเท่านั้น คือ เปลี่ยนจากสัญญา ๕ ประการหมวดก่อน มาเป็นสัญญา ๕ ประการอีกหมวดหนึ่ง แสดงพอเป็นตัวอย่าง ๑ สูตรดังนี้

สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อรู้ยิ่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนัตตสัญญา (๓) มรณสัญญา (๔) อาหาเร ปฏิกูลสัญญา (๕) สัพพโลเก อนภิรตสัญญา

พระสูตร ๑๐ สูตรแรกในหมวดธรรมที่ ๓ คือ สัญญา ๕ ประการอีกหมวดหนึ่ง มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันเพียงหมวดธรรมที่ควรเจริญเท่านั้น คือ จากสัญญา ๕ ประการ ๒ หมวดก่อน มาเป็นสัญญา ๕ ประการอีกหมวดหนึ่ง แสดงพอเป็นตัวอย่าง ๑ สูตรดังนี้

สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อรู้ยิ่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา (๓) ทุกเข อนัตตาสัญญา (๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา

พระสูตร ๑๐ สูตรแรกในหมวดธรรมที่ ๔ คือ อินทรีย์ ๕ ประการ มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันเพียงหมวดธรรมที่ควรเจริญเท่านั้น คือ จากสัญญา ๕ ประการ ๓ หมวดก่อนมาเป็นอินทรีย์ ๕ ประการ แสดงพอเป็นตัวอย่าง ๑ สูตรดังนี้

สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อรู้ยิ่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) สัทธินทรีย์ (๒) วิริยินทรีย์ (๓) สตินทรีย์ (๔) สมาธินทรีย์ (๕) ปัญญินทรีย์

พระสูตร ๑๐ สูตรแรกในหมวดธรรมที่ ๕ คือ พละ ๕ ประการมีนัยเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันเพียงหมวดธรรมที่ควรเจริญเท่านั้น คือ จากหมวดธรรม ๔ หมวดก่อนมาเป็นพละ ๕ ประการ แสดงพอเป็นตัวอย่าง ๑ สูตรดังนี้

สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๕ ประการ เพื่อรู้ยิ่งราคะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) สัทธาพละ (๒) วิริยพละ (๓) สติพละ (๔) สมาธิพละ (๕) ปัญญาพละ

พระสูตรอีก ๘๐๐ สูตรต่อไป ต่างว่าด้วยการเจริญธรรมทั้ง ๕ หมวดนี้ เพื่อจัดการกับอกุศลธรรมที่เหลือ ๑๖ ตัว ตัวละ ๓๐ สูตร เช่นเดียวกับ ๓๐ สูตรแรก

ฉักกนิบาต

๑. จำนวนวรรคและพระสูตรในฉักกนิบาต

ฉักกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมพระสูตรละจำนวน ๖ ประการ มีพระสูตรทั้งหมด ๖๔๙ สูตร แบ่งเป็น ๒ ปัณณาสก์ ๑๒ วรรค กับ ๑ หัวข้อเปยยาล มีรายละเอียดดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. อาหุเนยยวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมอาหุเนยยสูตร ๒. ทุติยอาหุเนยยสูตร

๓. อินทริยสูตร ๔. พลสูตร

๕. ปฐมอาชานียสูตร ๖. ทุติยอาชานียสูตร

๗. ตติยอาชานียสูตร ๘. อนุตตริยสูตร

๙. อนุสสติฏฐานสูตร ๑๐. มหานามสูตร

๒. สาราณียวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ปฐมสารณียสูตร ๒. ทุติยสารณียสูตร

๓. นิสสารณียสูตร ๔. ภัททกสูตร

๕. อนุตัปปิยสูตร ๖. นกุลปิตุสูตร

๗. โสปปสูตร ๘. มัจฉพันธสูตร

๙. ปฐมมรณัสสติสูตร ๑๐. ทุติยมรณัสสติสูตร

๓. อนุตตริยวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. สามกสูตร ๒. อปริหานิยสูตร

๓. ภยสูตร ๔. หิมวันตสูตร

๕. อนุสสติฏฐานสูตร ๖. มหากัจจานสูตร

๗. ปฐมสมยสูตร ๘. ทุติยสมยสูตร

๙. อุทายีสูตร ๑๐. อนุตตริยสูตร

๔. เทวตาวรรค มี ๑๒ สูตร คือ

๑. เสขสูตร ๒. ปฐมอปริหานสูตร

๓. ทุติยอปริหานสูตร ๔. มหาโมคคัลลานสูตร

๕. วิชชาภาคิยสูตร ๖. วิวาทมูลสูตร

๗. ทานสูตร ๘. อัตตการีสูตร

๙. นิทานสูตร ๑๐. กิมมิลสูตร

๑๑. ทารุกขันธสูตร ๑๒. นาคิตสูตร

๕. ธัมมิกวรรค มี ๑๒ สูตร คือ

๑. นาคสูตร ๒. มิคสาลาสูตร

๓. อิณสูตร ๔. มหาจุนทสูตร

๕. ปฐมสันทิฏฐิกสูตร ๖. ทุติยสันทิฏฐิกสูตร

๗. เขมสูตร ๘. อินทริยสังวรสูตร

๙. อานันทสูตร ๑๐. ขัตติยสูตร

๑๑. อัปปมาทสูตร ๑๒. ธัมมิกสูตร

ทุติยปัณณาสก์ มี ๕ วรรค

๑. มหาวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. โสณสูตร ๒. ผัคคุณสูตร

๓. ฉฬภิชาติสูตร ๔. อาสวสูตร

๕. ทารุกัมมิกสูตร ๖. หัตถิสารีปุตตสูตร

๗. มัชเฌสูตร ๘. ปุริสินทริยญาณสูตร

๙. นิพเพธิกสูตร ๑๐. สีหนาทสูตร

๒. เทวตาวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. อนาคามิผลสูตร ๒. อรหัตตสูตร

๓. มิตตสูตร ๔. สังคณิการามสูตร

๕. เทวตาสูตร ๖. สมาธิสูตร

๗. สักขิภัพพสูตร ๘. พลสูตร

๙. ปฐมตัชฌานสูตร๑๐. ทุติยตัชฌานสูตร

๓. อรหัตตวรรค มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ทุกขสูตร ๒. อรหัตตสูตร

๓. อุตตริมนุสสธัมมสูตร ๔. สุขโสมนัสสสูตร

๕. อธิคมสูตร ๖. มหัตตสูตร

๗. ปฐมนิรยสูตร ๘. ทุติยนิรยสูตร

๙. อัคคธัมมสูตร ๑๐. รัตติทิวสสูตร

๔. สีติวรรค มี ๑๑ สูตร คือ

๑. สีติภาวสูตร ๒. อาวรณตาสูตร

๓. โวโรปิตสูตร ๔. สุสสูสติสูตร

๕. อัปปหายสูตร ๖. ปหีนสูตร

๗. อภัพพสูตร ๘. ปฐมอภัพพัฏฐาน สูตร

๙. ทุติยอภัพพัฏฐานสูตร ๑๐. ตติยอภัพพัฏฐาน สูตร

๑๑. จตุตถอภัพพัฏฐานสูตร

๕. อานิสังสวรรค มี ๑๑ สูตร คือ

๑. ปาตุภาวสูตร ๒. อานิสังสสูตร

๓. อนิจจสูตร ๔. ทุกขสูตร

๕. อนัตตสูตร ๖. นิพพานสูตร

๗. อนวัฏฐิตสูตร ๘. อุกขิตตาสิกสูตร

๙. อตัมมยสูตร ๑๐. ภวสูตร

๑๑. ตัณหาสูตร

๖. ติกวรรค (วรรคพิเศษ) มี ๑๐ สูตร คือ

๑. ราคสูตร ๒. ทุจจริตสูตร

๓. วิตักกสูตร ๔. สัญญาสูตร

๕. ธาตุสูตร ๖. อัสสาทสูตร

๗. อรติสูตร ๘. สันตุฏฐิตาสูตร

๙. โทวจัสสตาสูตร ๑๐. อุทธัจจสูตร

๗. สามัญญวรรค (วรรคพิเศษ) มี ๒๓ สูตร คือ

๑. กายานุปัสสีสูตร ๒. ธัมมานุปัสสีสูตร

๓. ตปุสสสูตร ๔-๒๓. ภัลลิกาทิสูตร

เปยยาล มี ๑ เปยยาล คือ

ราคเปยยาล มี ๕๑๐ สูตร

๒. ชื่อและที่มาของพระสูตรในฉักกนิบาต

๒.๑ ชื่อของพระสูตร

ในฉักกนิบาตมีพระสูตร ๖๔๙ สูตร แต่มีชื่อสูตรปรากฏเพียง ๑๒๐ สูตร ไม่ปรากฏชื่อ ๕๑๙ สูตร กล่าวคือ ใน ๑๒ วรรค ๑๓๙ สูตร ปรากฏชื่อเพียง ๑๒๐ สูตร ไม่ปรากฏชื่อ ๑๙ สูตร ในราคเปยยาล ๕๑๐ สูตร ไม่ปรากฏชื่อทั้ง ๕๑๐ สูตร

รวมพระสูตรที่ปรากฏชื่อเป็น ๑๒๐ สูตร รวมพระสูตรที่ไม่ปรากฏชื่อเป็น ๕๒๙ สูตร (๑๙+๕๑๐=๕๒๙) ดังนั้น เมื่อรวมพระสูตรที่ปรากฏชื่อและพระสูตรที่ไม่ปรากฏชื่อจึงเป็น ๖๔๙ สูตร (๑๒๐+๕๒๙=๖๔๙)

๒.๒ ที่มาของพระสูตร

ในฉักกนิบาต มีนิทานวจนะ กล่าวคือที่มาซึ่งปรารภทั้งบุคคลและสถานที่ หรือปรารภเฉพาะบุคคลอย่างเดียวบ้าง ปรารภเฉพาะสถานที่อย่างเดียวบ้าง ปรากฏเพียง ๔๖ สูตร ดังนี้

ปฐมปัณณาสก์ ปรากฏ ๓๘ สูตร คือ

ในอาหุเนยยวรรค ๒ สูตร ได้แก่ (๑) ปฐมอาหุเนยยสูตร (๒) มหา-นามสูตร

ในสาราณียวรรค ๗ สูตร ได้แก่ (๑) ภัททกสูตร (๒) อนุตัปปิยสูตร (๓) นกุลปิตุสูตร (๔) โสปปสูตร (๕) มัจฉพันธสูตร (๖) ปฐมมรณัสสติ-สูตร (๗) ทุติยมรณัสสติสูตร

ในอนุตตริยวรรค ๕ สูตร ได้แก่ (๑) สามกสูตร (๒) มหากัจจานสูตร (๓) ปฐมสมยสูตร (๔) ทุติยสมยสูตร (๕) อุทายีสูตร

ในเทวตาวรรค ๘ สูตร ได้แก่ (๑) ปฐมปริหานสูตร (๒) ทุติยปริหานสูตร (๓) มหาโมคคัลลานสูตร (๔) ทานสูตร (๕) อัตตการีสูตร (๖) กิมมิลสูตร (๗) ทารุกขันธสูตร (๘) นาคิตสูตร

ในธัมมิกวรรค ๑๐ สูตร ได้แก่ (๑) นาคสูตร (๒) มิคสาลาสูตร (๓) มหาจุนทสูตร (๔) ปฐมสันทิฏฐิกสูตร (๕) ทุติยสันทิฏฐิกสูตร (๖) เขมสูตร (๗) อานันทสูตร (๘) ขัตติยสูตร (๙) อัปปมาทสูตร (๑๐) ธัมมิกสูตร

ทุติยปัณณาสก์ ปรากฏ ๘ สูตร คือ

ในมหาวรรค ๗ สูตร ได้แก่ (๑) โสณสูตร (๒) ผัคคุณสูตร (๓) ฉฬภิชาติ-สูตร (๔) ทารุกัมมิกสูตร (๕) หัตถิสารีปุตตสูตร (๖) มัชเฌสูตร (๗) ปุริสินทริยญาณสูตร

ในเทวตาวรรค ๑ สูตร ได้แก่ เทวตาสูตร

๓. ความหมายและใจความสำคัญของแต่ละวรรคในฉักกนิบาต

๓.๑ ปฐมปัณณาสก์

๓.๑.๑ อาหุเนยยวรรค

อาหุเนยยวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยอาหุไนยบุคคล ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑-๒ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๗. ปฐมอาหุเนยยสูตร ทุติยอาหุเนยยสูตร อินทริยสูตร พลสูตร ปฐม-อาชานียสูตร ทุติยอาชานียสุตร และ ตติยอาชานียสูตร มีความสัมพันธ์กันในฐานะที่

เป็นพระสูตรมีหมวดธรรมซึ่งมีหัวข้อธรรม ๖ ประการ เป็นคุณสมบัติของ อาหุไนยบุคคล แต่มีรายละเอียดต่างกันดังนี้

ในปฐมอาหุเนยยสูตร และทุติยอาหุเนยยสูตร ต่างว่าด้วยอาหุไนยบุคคล แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอาหุเนยยสูตร องค์ธรรมที่เป็นคุณสมบัติของ อาหุไนยบุคคล ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติ-สัมปชัญญะ เมื่อสัมผัสอารมณ์ ทางตา (๒) ... ทางหู (๓) ... ทางจมูก (๔) ... ทางลิ้น (๕) ... ทางกาย (๖) ... ทางใจ

ในทุติยอาหุเนยยสูตร องค์ธรรมที่เป็นคุณสมบัติของอาหุไนยบุคคล ๖ ประการ ได้แก่ (๑) อิทธิวิธิ (ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้) (๒) ทิพพโสตะ (ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์) (๓) เจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้) (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้) (๕) จุตูปปาตญาณ (ญาณกำหนดรู้การจุติและการเกิดของสัตว์) (๖) เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

ในอินทริยสูตร ว่าด้วยอินทรีย์ ในที่นี้หมายถึงอินทรีย์ ๕ ประการ คือ (๑) สัทธินทรีย์ (๒) วิริยินทรีย์ (๓) สตินทรีย์ (๔) สมาธินทรีย์ (๕) ปัญญินทรีย์ ซึ่งเป็นธรรม ๕ ประการในธรรม ๖ ประการ ที่เป็นคุณสมบัติของอาหุไนยบุคคล หัวข้อ ธรรมประการที่ ๖ ได้แก่ เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

ในพลสูตร ว่าด้วยพละ ในที่นี้หมายถึงพละ ๕ ประการที่มีองค์ธรรมเหมือนอินทรีย์ ๕ ในอินทริยสูตร ซึ่งเป็นธรรม ๕ ประการในธรรม ๖ ประการ ที่เป็นคุณสมบัติของอาหุไนยบุคคล หัวข้อธรรมประการที่ ๖ เหมือนในอินทริยสูตร

ในปฐมอาชานียสูตร ทุติยอาชานียสูตร และตติยอาชานียสูตร ต่างว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นองค์ประกอบของม้าอาชาไนยเปรียบเทียบกับของอาหุไนยบุคคล ฝ่ายละ ๖ ประการ แต่มีรายละเอียดต่างกันเล็กน้อย คือ ที่เป็นองค์ประกอบของม้าต่างกันเพียงสูตรละ ๑ ประการ ได้แก่ ประการที่ ๖ คือ สมบูรณ์ด้วยสี สมบูรณ์ด้วยกำลัง และสมบูรณ์ด้วยเชาว์ ตามลำดับ ส่วนที่เป็นองค์ประกอบของอาหุไนยบุคคลเหมือนกันทั้ง ๓ สูตร ได้แก่ อดทนต่ออารมณ์ ๖ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ

๘. อนุตตริยสูตร ว่าด้วยอนุตตริยะ หมายถึงภาวะอันยอดเยี่ยม มี ๖ ประการ คือ (๑) ทัสสนานุตริยะ (๒) สวนานุตตริยะ (๓) ลาภานุตตริยะ (๔) สิกขานุตตริยะ (๕) ปาริจริยานุตตริยะ (๖) อนุสสตานุตตริยะ ดูรายละเอียดในอนุตตริยสูตร อนุตตริยวรรค ในเล่มนี้

๙. อนุสสติฏฐานสูตร ว่าด้วยอนุสสติฏฐาน คำว่า อนุสสติฏฐาน หมายถึง อนุสสติที่เป็นเหตุให้ได้ประโยชน์ในภพนี้และภพหน้า ได้แก่ อนุสสติ ๖ ประการ คือ (๑) พุทธานุสสติ (๒) ธัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ

(๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ ดูรายละเอียดในอนุสสติฏฐานสูตร อนุตตริยวรรค ในเล่มนี้

๑๐. มหานามสูตร ว่าด้วยเจ้าศากยะมหานามะ คือ เจ้ามหานามะทูลถามว่า อริยสาวกผู้ได้บรรลุอริยผลแล้ว รู้ชัดศาสนาแล้ว ส่วนมากอยู่ด้วยวิหารธรรม ชนิดไหน ตรัสตอบว่า อยู่ด้วยวิหารธรรม ๖ ประการ ซึ่งเหมือนกับหมวดธรรมในพระสูตรที่ ๙ แต่มีรายละเอียดเพิ่มเติม

๓.๑.๒ สารณียวรรค

สารณียวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยสารณียธรรม ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อ พระสูตรที่ ๑-๒ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑-๒. ปฐมสารณียสูตร และ ทุติยสารณียสูตร ต่างว่าด้วยสารณียธรรม คำว่า สารณียธรรม แปลว่า ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน มี ๖ ประการซึ่งเหมือนกัน ทั้ง ๒ สูตร ต่างกันที่ทุติยสารณียสูตรมีคำขยายต่อท้ายทุกข้อว่า ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความ สามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ตั้งมั่นกายกรรม ในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๒) ตั้งมั่นเมตตาวจีกรรมในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๓) ตั้งมั่นเมตตามโนกรรมในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๔) บริโภคโดยไม่แบ่งแยกลาภทั้งหลายที่ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม โดยที่สุดแม้เพียงบิณฑบาต บริโภคร่วมกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายผู้มีศีล (๕) มีศีลที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ เสมอกันกับ เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๖) มีอริยทิฏฐิ อันเป็นธรรม เครื่องนำออก เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้ทำตาม เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๓. นิสสารณียสูตร ว่าด้วยธาตุที่สลัด คือ ทรงแสดงสภาวธรรมขั้นพิเศษที่เป็นตัวสลัดกิเลสธรรมซึ่งเป็นฝ่ายตรงกันข้าม มี ๖ ประการ ได้แก่ (๑) เมตตา- เจโตวิมุตติเป็นตัวสลัดพยาบาท (๒) กรุณาเจโตวิมุตติเป็นตัวสลัดวิหิงสา (๓) มุทิตา-เจโตวิมุตติเป็นตัวสลัดอรติ(ความไม่ยินดี) (๔) อุเบกขาเจโตวิมุตติเป็นตัวสลัดราคะ (๕) อนิมิตตาเจโตวิมุตติเป็นตัวสลัดนิมิตทั้งปวง (๖) สภาวะที่ถอนอัสมิมานะเป็นตัวสลัดลูกศรคือความเคลือบแคลงสงสัย

๔. ภัททกสูตร ว่าด้วยการอยู่อย่างมีความตายที่เจริญ ซึ่งหมายรวมถึงการอยู่อย่างมีความตายที่ไม่เจริญด้วย คำว่า ความตายที่เจริญ หมายถึงความตายของผู้ไม่มีความหวาดกลัวต่อความตาย ส่วนคำว่า ความตายที่ไม่เจริญ หมายถึงความตายของผู้มีความหวาดกลัวต่อความตาย คือ ท่านพระสารีบุตรแสดงการอยู่อย่างมีความตายที่ไม่เจริญและการอยู่อย่างมีความตายที่เจริญ ฝ่ายละ ๖ ประการ การอยู่อย่างมี

ความตายที่ไม่เจริญ ได้แก่ การอยู่ของผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ชอบการงาน (๒) ชอบการพูดคุย (๓) ชอบการนอนหลับ (๔) ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) ชอบการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ (๖) ชอบธรรมที่เป็นเหตุให้เนิ่นช้า ส่วนการอยู่อย่างมีความตายที่เจริญมีนัยตรงกันข้าม

๕. อนุตัปปิยสูตร ว่าด้วยการอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่เดือดร้อน ซึ่งรวมถึงการอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่ไม่เดือดร้อนด้วย คือ ท่านพระสารีบุตรแสดงการอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่เดือดร้อน และการอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่ไม่เดือดร้อน ฝ่ายละ ๖ ประการ การอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่เดือดร้อน ได้แก่ การอยู่ของผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๔ ส่วนการอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่ไม่เดือดร้อน มีนัยตรงกันข้าม

๖. นกุลปิตุสูตร ว่าด้วยนกุลปิตาคหบดี คือ นกุลมาตาคหปตานีได้ตักเตือนนกุลปิตาคหบดีผู้เป็นสามีซึ่งกำลังเป็นไข้หนักว่า อย่าห่วยใย ๖ ประการ ได้แก่ (๑) อย่าห่วงใยว่า ตนจะไม่สามารถเลี้ยงลูกได้ (๒) อย่าห่วงใยว่า ตนจะมีสามีใหม่ (๓) อย่าห่วงใยว่า ตนจะไม่ต้องการเห็นพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ (๔) อย่าห่วงใยว่า ตนจะไม่รักษาศีล (๕) อย่าห่วงใยว่าตนจะไม่มีความสงบใจ (๖) อย่าห่วยใยว่า ตนจะยังมีความสงสัยในพระศาสนานี้ เมื่อนกุลมาตาคหปตานีกล่าวจบ นกุลปิตาคหบดีได้หายเจ็บไข้ แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระองค์ตรัสว่า เป็นความโชคดีของ นกุลปิตาคหบดีที่ได้ภรรยาดีคอยให้สติอยู่เสมอ และทรงยกย่องนกุลมาตาคหปตานีว่าเป็นสาวิกาผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ เข้าถึงธรรม ปราศจากความสงสัยในพระศาสนานี้

๗. โสปปสูตร ว่าด้วยการนอนหลับ คือ พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุที่นอนตื่นสายมาตรัสสอนให้รู้จักคุ้มครองทวาร ให้รู้จักประมาณในการบริโภค ให้หมั่นประกอบความเพียร ให้เห็นแจ้งกุศลธรรมทั้งหลาย ให้เจริญโพธิปักขิยธรรม โดยยกตัวอย่างนักปกครอง ๖ จำพวกผู้กินแล้วนอน อันเป็นเหตุให้ไม่เป็นที่รักของคนใต้ปกครอง เปรียบเทียบกับนักบวชที่กินแล้วนอน อันเป็นเหตุให้ไม่รู้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ

๘. มัจฉพันธสูตร ว่าด้วยชาวประมงจับปลา ซึ่งเป็นบุคคลจำพวกที่ ๑ ในบุคคลผู้ประกอบปาณาติบาตด้วยใจที่เป็นบาป ๖ จำพวก ได้แก่ (๑) ชาวประมง (๒) คนฆ่าโค (๓) คนฆ่าแกะ (๔) คนฆ่าสุกร (๕) พรานนก (๖) พรานเนื้อ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าผู้ประกอบปาณาติบาตด้วยใจที่เป็นบาป จะไม่เจริญรุ่งเรืองใน ชีวิตนี้ ครั้นตายไปก็จะไปเกิดในอบายภูมิ

๙-๑๐. ปฐมมรณัสสติสูตร และ ทุติยมรณัสสติสูตร ต่างว่าด้วยการเจริญมรณัสสติ คือ ทรงแสดงว่า มรณัสสติที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก คือ สามารถบรรลุอมตธรรมได้ แต่มีรายละเอียดต่างกันดังนี้ ในปฐมมรณัสสติสูตร ตรัสถามภิกษุ ๖ รูปไล่ไปทีละรูปว่าเจริญมรณัสสติอย่างไร รูปที่ ๑ ทูลตอบว่า

ตนพึงมีชีวิตอยู่ได้เพียงคืนหนึ่งและวันหนึ่ง จึงควรใส่ใจคำสอนของพระผู้มีพระภาค รูปที่ ๒ ทูลตอบว่า ... เพียงวันหนึ่ง... รูปที่ ๓ ทูลตอบว่า ... เพียงชั่วฉันอาหารมื้อหนึ่ง... รูปที่ ๔ ทูลตอบว่า ... เพียงชั่วฉันข้าว ๔-๕ คำ ... รูปที่ ๕ ทูลตอบว่า ... เพียงชั่วฉันข้าว ๑ คำ... และรูปที่ ๖ ทูลตอบว่า ... เพียงชั่วลมหายใจเข้าออก... พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุรูปที่ ๑-๔ ยังประมาทอยู่ ส่วนรูป ที่ ๕-๖ เป็นผู้ไม่ประมาท เจริญมรณัสสติอย่างแรงกล้าเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย

ในทุติยมรณัสสติสูตร ทรงสอนว่า ภิกษุควรพิจารณาถึงเหตุแห่งความตายในเวลากลางคืน เช่น ถูกงูกัด แมงป่องต่อย เพราะเหตุนั้น จึงควรพิจารณา ดังนี้ว่า (๑) บาปอกุศลธรรมที่เรายังละไม่ได้ ซึ่งจะพึงเป็นอันตรายแก่เราผู้จะตายในเวลากลางคืนมีอยู่หรือไม่ (๒) ถ้าบาปอกุศลธรรมที่เรายังละไม่ได้ ซึ่งจะพึงเป็นอันตรายแก่เราผู้จะตายในเวลากลางคืนมีอยู่ ก็ควรละบาปอกุศลธรรมนั้น (๓) ถ้าบาป อกุศลธรรม ที่เรายังละไม่ได้ ซึ่งจะพึงเป็นอันตรายแก่เราผู้จะตายในเวลากลางคืนไม่มี ก็ควรมีปีติและปราโมทย์ในกุศลธรรม และควรพิจารณาถึงเหตุแห่งความตายในเวลา กลางวันอีก ๓ ประการเช่นเดียวกับกลางคืน

๓.๑.๓ อนุตตริยวรรค

อนุตตริยวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยอนุตตริยะ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑๐ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. สามกสูตร ว่าด้วยหมู่บ้านสามะ คือ ขณะที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ วิหารชื่อโปกขรณีย์ ใกล้หมู่บ้านสามะ เทวดาองค์หนึ่งได้เข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเสื่อมของภิกษุ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้ชอบ การงาน (๒) ความเป็นผู้ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ชอบการนอนหลับ พระองค์ทรงเล่าเรื่องนี้ให้ภิกษุฟัง แล้วทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเสื่อมของภิกษุอีก ๓ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๒) ความเป็นผู้ว่ายาก (๓) ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว

๒. อปริหานิยสูตร ว่าด้วยธรรมที่ไม่เป็นเหตุแห่งความเสื่อม คือ ทรงแสดง ธรรมที่ไม่เป็นเหตุแห่งความเสื่อมของภิกษุ ๖ ประการ ซึ่งมีนัยตรงกันข้ามกับธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเสื่อมของภิกษุ ๖ ประการในพระสูตรที่ ๑

๓. ภยสูตร ว่าด้วยภัย ซึ่งเป็นชื่อที่ ๑ ของกามในจำนวน ๖ ชื่อ ส่วนชื่อที่ ๒-๖ ได้แก่ (๒) ทุกข์ (๓) โรค (๔) ฝี (๕) เครื่องขัดข้อง (๖) เปือกตม ทรงแสดงว่ากามที่ได้ชื่อตามภาวะเช่นนั้น เพราะสัตว์ผู้ยินดีด้วยกามราคะ ถูกฉันทราคะเกี่ยวพันไว้ ย่อมไม่พ้นจากภาวะนั้น ๆ ทั้งในภพนี้และภพหน้า

๔. หิมวันตสูตร ว่าด้วยขุนเขาหิมพานต์ คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุทำลายขุนเขาหิมพานต์ได้ เพราะมีธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาธิ

(๒) ... ในการให้สมาธิตั้งอยู่ได้ (๓) ... ในการออกจากสมาธิ (๔) ... ในความพร้อมแห่งสมาธิ (๕) ... ในอารมณ์แห่งสมาธิ (๖) ... ในอภินิหารแห่งสมาธิ

๕. อนุสสติฏฐานสูตร ว่าด้วยอนุสสติฏฐาน คือ ทรงแสดงอนุสสติที่เป็นเหตุ ให้จิตของอริยสาวกผู้เจริญอนุสสติแต่ละอย่างไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะกลุ้มรุมให้หลุดพ้นจากกามคุณ มี ๖ ประการ คือ (๑) พุทธานุสสติ (๒) ธัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ (๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ

๖. มหากัจจานสูตร ว่าด้วยพระมหากัจจานะ คือ ท่านพระมหากัจจานะกล่าวยกย่องพระผู้มีพระภาคที่ได้ตรัสรู้อนุสสติฏฐานซึ่งท่านเรียกว่าช่องว่างในที่คับแคบ มีใจความเหมือนในพระสูตรที่ ๕

๗-๘. ปฐมสมยสูตร และ ทุติยสมยสูตร ต่างว่าด้วยสมัยที่ควรพบผู้เจริญภาวนา แต่มีรายละเอียดต่างกันดังนี้ ในปฐมสมยสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า สมัยที่ควรเข้าไปพบภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจมีเท่าไร ตรัสตอบว่า มี ๖ สมัย คือ สมัยที่จิตถูกนิวรณ์แต่ละอย่างครอบงำ และสมัยที่ไม่รู้ไม่เห็นนิมิตซึ่งเป็นที่สิ้นอาสวะ โดยลำดับ

ในทุติยสมยสูตร พระเถระจำนวนมากสนทนากันว่า สมัยไหนที่ภิกษุควรเข้าไปพบภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจ พระเถระหลายรูปต่างให้ความเห็นไปคนละทาง ท่านพระมหากัจจานะจึงกล่าวว่า ท่านได้สดับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า สมัยที่ควรเข้าไปพบภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจมี ๖ ประการ มีใจความเหมือนในพระสูตรที่ ๗

๙. อุทายีสูตร ว่าด้วยพระอุทายี คือ พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านพระอุทายีถึง ๓ ครั้งว่า อนุสสติฏฐานมีเท่าไร และท่านพระอุทายีก็นิ่งอยู่ทุกครั้ง เมื่อท่านพระอานนท์เตือนว่าพระผู้มีพระภาคตรัสถามท่าน ท่านพระอุทายีจึงทูลตอบว่า ปุพเพนิวาสานุสสติเป็นอนุสสติฏฐาน จึงทรงตำหนิว่าเป็นโมฆบุรุษ แล้วตรัสถาม ท่านพระอานนท์ว่าอนุสสติฏฐานมีเท่าไร ท่านพระอานนท์จึงกราบทูลว่า มี ๕ ประการ คือ (๑) บรรลุฌาน ๓ เบื้องต้น (๒) มนสิการอาโลกสัญญา (๓) พิจารณาเห็นกายแยกเป็นส่วนๆ ว่าไม่สะอาด (๔) เห็นสรีระที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้าหลายวัน (๕) บรรลุ จตุตถฌาน พระองค์ตรัสสรรเสริญท่านพระอานนท์ แล้วทรงแสดงอนุสสติฏฐานประการที่ ๖ คือ มีสติในเวลาก้าวไป ถอยกลับ ยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่ และทำการงานอยู่

๑๐. อนุตตริยสูตร ว่าด้วยอนุตตริยะ คำว่า อนุตตริยะ แปลว่า ภาวะที่ไม่มีสิ่งอื่นยอดเยี่ยมกว่า หรือเรียกสั้นๆ ว่าภาวะอันยอดเยี่ยม มี ๖ ประการ คือ (๑) ทัสสนานุตตริยะ การเห็นอันยอดเยี่ยม (๒) สวนานุตตริยะ การฟังอันยอดเยี่ยม (๓) ลาภานุตตริยะ การได้อันยอดเยี่ยม (๔) สิกขานุตตริยะ การศึกษาอันยอดเยี่ยม (๕) ปาริจริยานุตตริยะ การบำรุงอันยอดเยี่ยม (๖) อนุสสตานุตตริยะ การระลึกอันยอดเยี่ยม ทรงอธิบายอนุตตริยะแต่ละอย่างไว้โดยละเอียดว่า อะไรเป็นอนุตตริยะ และอะไรมิใช่อนุตตริยะ

๓.๑.๔ เทวตาวรรค

เทวตาวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยเทวดา ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๒-๔ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๒ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. เสขสูตร ว่าด้วยธรรมของพระเสขะ คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเสื่อมของภิกษุผู้เป็นเสขะ และธรรมที่เป็นเหตุแห่งความไม่เสื่อมของภิกษุผู้เป็น เสขะ ฝ่ายละ ๖ ประการ ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเสื่อมของภิกษุผู้เป็นเสขะ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ...การพูดคุย (๓) ...การนอนหลับ (๔) ...การคลุกคลี ด้วยหมู่ (๕) ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย (๖) ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ส่วนธรรมที่เป็นเหตุแห่งความไม่เสื่อมของภิกษุผู้เป็นเสขะมีนัย ตรงกันข้าม

๒-๓. ปฐมอปริหานสูตร และ ทุติยอปริหานสูตร ต่างว่าด้วยอปริหานิยธรรม คำว่า อปริหานิยธรรม แปลว่า ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความไม่เสื่อม คือ เทวดาองค์หนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลถึงธรรมที่เป็นเหตุแห่งความไม่เสื่อมของภิกษุ ๖ ประการ และพระผู้มีพระภาคทรงนำเรื่องนี้มาตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๖ ประการนั้น ประการที่ ๑-๔ เหมือนกันทั้ง ๒ สูตร ต่างกันเพียงประการ ที่ ๕-๖ คือ ในปฐมอปริหานสูตร ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้มี ความเคารพในพระศาสดา (๒) ... ในพระธรรม (๓) ... ในพระสงฆ์ (๔) ... ในสิกขา (๕) ... ในความไม่ประมาท (๖) ... ในปฏิสันถาร ส่วนในทุติยอปริหานสูตร ธรรมประการที่ ๕-๖ คือ (๕) ... ในหิริ (๖) ... ในโอตตัปปะ

๔. มหาโมคคัลลานสูตร ว่าด้วยพระมหาโมคคัลลานะ คือ ขณะที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ได้เกิดความคิดคำนึงขึ้นว่า □เทพเหล่าไหน มีญาณอย่างนี้ว่า เราเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า□ จึงเหาะขึ้นไปสู่พรหมโลกถามติสสพรหมผู้เคยเป็นภิกษุ ติสสพรหมตอบว่า เทพบางพวกในสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้นที่มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยและมีศีลของพระอริยะ คือ (๑) เทพชั้นจาตุมหาราช (๒) เทพชั้นดาวดึงส์ (๓) เทพชั้นยามา (๔) เทพชั้นดุสิต (๕) เทพชั้นนิมมานรดี (๖) เทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี

๕. วิชชาภาคิยสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชชา มี ๖ ประการ คือ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา (๓) ทุกเข อนัตตสัญญา (๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา (๖) นิโรธสัญญา

๖. วิวาทมูลสูตร ว่าด้วยมูลเหตุแห่งวิวาท ๖ ประการ คือ (๑) มักโกรธผูกโกรธไว้ (๒) ลบหลู่ ตีเสมอ (๓) ริษยา ตระหนี่ (๔) โอ้อวด มายา (๕) ปรารถนา ชั่ว มิจฉาทิฏฐิ (๖) ความยึดมั่นถือมั่นทิฏฐิของตน ทรงแสดงว่า ธรรมแต่ละอย่าง ดังกล่าวนี้เป็นตัวเหตุให้ภิกษุเกิดความไม่เคารพ ไม่ยำเกรงในพระรัตนตรัย

ไม่ทำ สิกขาให้บริบูรณ์ และเป็นเหตุให้เกิดการทะเลาะวิวาทขึ้นในสงฆ์ และทรงสอนให้ปิดกั้น มูลเหตุเหล่านี้มิให้เกิดขึ้น

๗. ทานสูตร ว่าด้วยองค์แห่งทักษิณาทาน มี ๖ ประการ แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายทายก และฝ่ายปฏิคาหก ฝ่ายละ ๓ ประการ องค์ ๓ ของฝ่ายทายก ได้แก่ (๑) ก่อนให้มีใจดี (๒) กำลังให้ทำใจให้เลื่อมใส (๓) ครั้นให้แล้วมีใจเบิกบาน องค์ ๓ ของฝ่ายปฏิคาหก ได้แก่ (๑) เป็นผู้ปราศจากราคะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ (๒) เป็นผู้ปราศจากโทสะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโทสะ (๓) เป็นผู้ปราศจากโมหะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโมหะ ทรงแสดงว่า ทักษิณาที่ประกอบด้วยองค์ ๖ นี้มีผลกำหนดประมาณมิได้ เหมือนน้ำในมหาสมุทร โดยทรงยกทานของอุบาสิกาชื่อนันทมาตาชาวเมืองเวฬุกัณฑกะเป็นตัวอย่าง

๘. อัตตการีสูตร ว่าด้วย อัตตการ ซึ่งมีความหมายว่าตนเองเป็นตัวการในการทำกรรม รวมทั้งว่าด้วย ปรการ หมายถึงมีสิ่งอื่นเป็นตัวการช่วยให้การกระทำนั้น ๆ เป็นไปได้ ในที่นี้พราหมณ์ผู้นับถือลัทธิของครูมักขลิโคสาลมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคและกราบทูล ลัทธิของตนให้ทรงทราบว่าตนถือว่าไม่มีทั้งอัตตการและปรการ พระองค์ตรัสว่า □เมื่อบุคคลก้าวไปข้างหน้าเองได้ ถอยกลับเองได้ ไฉนจึงกล่าวว่า ไม่มีอัตตการ ไม่มีปรการเล่า□ ตรัสถามว่า □อารัพภธาตุ (ความเพียรริเริ่ม) มีอยู่หรือไม่□ เมื่อ พราหมณ์ตอบว่า □มีอยู่□ ตรัสถามต่อไปว่า □เมื่ออารัพภธาตุ มีอยู่ สัตว์ผู้มีความเพียร ริเริ่มมีปรากฏอยู่หรือไม่□ เมื่อพราหมณ์ตอบว่า □มีปรากฏอยู่□ ตรัสสรุปว่า □การที่ เมื่อความเพียรริเริ่มมีอยู่สัตว์ผู้มีความเพียรริเริ่มมีปรากฏอยู่ นี้แหละเป็นอัตตการ นี้แหละเป็นปรการ□ ตรัสถามสภาวะอื่นอีก ๕ ประการโดยทำนองนี้ คือ (๑) นิกกมธาตุ (ความพากเพียรออกจากความเกียจคร้าน) (๒) ปรักกมธาตุ (ความบากบั่นรุดไปข้างหน้าไม่หยุดหย่อน) (๓) ถามธาตุ (ความมีพลังเข้มแข็ง) (๔) ธิติธาตุ (ความตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว) (๕) อุปักกมธาตุ (ความพยายาม)

๙. นิทานสูตร ว่าด้วยเหตุให้เกิดกรรม คือ ทรงแสดงเหตุให้เกิดกรรมชั่วและเหตุให้เกิดกรรมดี ฝ่ายละ ๓ ประการ เหตุให้เกิดกรรมชั่ว ได้แก่ (๑) โลภะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ เหตุให้เกิดกรรมดี ได้แก่ (๑) อโลภะ (๒) อโทสะ (๓) อโมหะ

๑๐. กิมมิลสูตร ว่าด้วยพระกิมมิละ คือ ท่านพระกิมมิละทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเป็นเหตุให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ได้ไม่นานและดำรงอยู่ได้นานหลังจากพระตถาคตปรินิพพาน จึงทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ได้ไม่นานและดำรงอยู่ได้นาน ฝ่ายละ ๖ ประการ ธรรมที่เป็นเหตุให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ได้ไม่นาน ได้แก่ (๑) พุทธบริษัทอยู่อย่างไม่มีความเคารพ ไม่มีความ ยำเกรงในพระศาสดา (๒) ... ในพระธรรม (๓) ... ในพระสงฆ์ (๔) ... ในสิกขา (๕) ... ในความไม่ประมาท (๖) ... ในปฏิสันถาร ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้พระสัทธรรม ดำรงอยู่ได้นานมีนัยตรงกันข้าม

๑๑. ทารุกขันธสูตร ว่าด้วยกองฟืน คือ ขณะที่ลงจากภูเขาคิชฌกูฏ ท่านพระสารีบุตรได้เห็นกองฟืนใหญ่ในที่แห่งหนึ่ง จึงยกกองฟืนใหญ่ขึ้นเป็นเหตุแสดงธรรม ๖ ประการแก่ภิกษุว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์ บรรลุความชำนาญทางใจ เมื่อต้องการ พึงน้อมจิตถึงกองฟืนใหญ่โน้นว่า □ดิน□ ก็ได้ ... ว่า □น้ำ□ ก็ได้ ... ว่า □ไฟ□ ก็ได้ ... ว่า □ลม□ ก็ได้ ... ว่า □งาม□ ก็ได้ ... ว่า □ไม่งาม□ ก็ได้ เพราะกองฟืนใหญ่นั้นมีธาตุ ๖ ชนิด คือ (๑) ธาตุดิน (๒) ธาตุน้ำ (๓) ธาตุไฟ (๔) ธาตุลม (๕) ธาตุงาม (๖) ธาตุไม่งาม

๑๒. นาคิตสูตร ว่าด้วยพระนาคิตะ คือ ทรงปรารภลาภสักการะและการสรรเสริญเป็นเหตุ ตรัสกะท่านพระนาคิตะผู้เป็นอุปัฏฐากในขณะนั้นว่า พระองค์ไม่ทรงติดยศ และยศก็ไม่ติดพระองค์ ผู้ที่ไม่ได้เนกขัมมสุข วิเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธสุข ชื่อว่ายินดีสุขที่ไม่สะอาด สุขในการหลับนอน สุขอิงอาศัยลาภสักการะและการสรรเสริญ พระองค์ทรงเห็นภิกษุ ๖ จำพวก แต่ละจำพวกมีพฤติกรรมต่างๆ ทรงชื่นชมบางพวก ไม่ทรงชื่นชมบางพวก คือ (๑) ผู้อยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้าน มีสมาธินั่งอยู่ ตรัสว่า ไม่ทรงชื่นชม เพราะทรงดำริว่า จะมีคนมาทำให้เคลื่อนจากสมาธิ (๒) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร นั่งโงกง่วงอยู่ ตรัสว่าทรงชื่นชม เพราะทรงดำริว่า ท่านจักบรรเทาความง่วง ทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งได้ (๓) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ไม่มีสมาธินั่งอยู่ในป่า ตรัสว่า ทรงชื่นชม เพราะทรงดำริว่า ท่านจักทำจิตให้เป็นสมาธิได้ (๔) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร มีสมาธินั่งอยู่ในป่า ตรัสว่าทรงชื่นชม เพราะทรงดำริว่า ท่านจักทำจิตให้หลุดพ้นได้ (๕) ผู้อยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้าน ได้ปัจจัย ๔ ติดใจลาภสักการะและการสรรเสริญ ละทิ้งการหลีกเร้น ละทิ้งเสนาสนะป่า ตรัสว่าไม่ทรงชื่นชม (๖) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ได้ปัจจัย ๔ สลัดลาภสักการะและสรรเสริญนั้น ไม่ละทิ้งการหลีกเร้น ไม่ละทิ้งเสนาสนะป่า ตรัสว่าทรงชื่นชม

๓.๑.๕ ธัมมิกวรรค

ธัมมิกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยท่านพระธรรมิกะ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อ พระสูตรที่ ๑๒ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๒ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. นาคสูตร ว่าด้วยนาค คือ มหาชนเห็นพระเศวตกุญชรของพระเจ้าปเสนทิโกศลขึ้นจากท่าน้ำปุพพโกฏฐกะตามเสียงดนตรีใหญ่ที่ตีประโคม จึงกล่าว ชมว่า นาคของพระราชาช่างงามยิ่งนัก นาคของพระราชาช่างน่าดู นาคของพระราชาช่างน่าเลื่อมใส นาคของพระราชามีอวัยวะสมบูรณ์ ท่านพระอุทายีทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า มหาชนเรียกช้างเชือกใหญ่เช่นนี้เท่านั้นว่า นาค หรือ ตรัสตอบว่า สัตว์ อื่น ๆ ที่มีตัวใหญ่ สูง มีอวัยวะสมบูรณ์ มหาชนก็เรียกว่า นาค คือ ม้า โค งู ต้นไม้ และมนุษย์ แต่พระองค์ตรัสเรียกผู้ไม่ทำความชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจเท่านั้นว่า นาค [น (ไม่มี) + อาคุ (ความชั่ว) = นาค (ผู้ไม่มีความชั่ว)]

๒. มิคสาลาสูตร ว่าด้วยอุบาสิกาชื่อมิคสาลา คือ มิคสาลาอุบาสิกาเรียนถาม ท่านพระอานนท์ถึงเรื่องที่พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์คน ๒ คน ผู้มีข้อปฏิบัติต่างกัน ว่ามีคติที่ไปอย่างเดียวกัน นางไม่เข้าใจว่าเป็นไปได้อย่างไร ท่านพระอานนท์จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลให้ทรงทราบ พระองค์ทรงชี้แจงว่า ปโรปริยญาณ(ญาณกำหนดรู้อินทรีย์ของบุคคลอื่น) เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น จึงเปรียบเทียบกันไม่ได้กับ □หลักปมาณิกา□ ที่นางยึดถือ แล้วทรงแสดงบุคคล ๖ จำพวก จัดเป็น คู่ได้ ๓ คู่ดังนี้

คู่ที่ ๑ คนหนึ่งเป็นผู้ไม่ทำบาป แต่ไม่ฟังธรรม ไม่เป็นพหูสูต ไม่รู้แจ้งด้วยทิฏฐิ ไม่ได้ปีติและปราโมทย์ (ดู องฺ.ฉกฺก.อ. ๓/๔๔/๑๒๕) เมื่อตายไป มีแต่ความเสื่อม ส่วนอีกคนหนึ่งไม่ทำบาปและฟังธรรม เป็นพหูสูต รู้แจ้งด้วยทิฏฐิ ได้ปีติและปราโมทย์ เมื่อตายไป มีแต่ความเจริญ

คู่ที่ ๒ คนหนึ่งเป็นผู้มักโกรธ ถือตัว บางครั้งเกิดความโลภ แต่ไม่ฟังธรรม ไม่เป็นพหูสูต ไม่รู้แจ้งด้วยทิฏฐิ ไม่ได้ปีติและปราโมทย์ เมื่อตายไป มีแต่ความเสื่อม ส่วนอีกคนหนึ่งเป็นผู้มักโกรธถือตัว บางครั้งเกิดความโลภ แต่ฟังธรรม เป็นพหูสูต รู้แจ้งด้วยทิฏฐิ ได้ปีติและปราโมทย์ เมื่อตายไป มีแต่ความเจริญ

คู่ที่ ๓ คนหนึ่งเป็นผู้มักโกรธ ถือตัว บางครั้งพูดมาก แต่ไม่ฟังธรรม ไม่เป็นพหูสูต ไม่รู้แจ้งด้วยทิฏฐิ ไม่ได้ปีติและปราโมทย์ เมื่อตายไป มีแต่ความเสื่อม ส่วนอีกคนหนึ่งเป็นผู้มักโกรธถือตัว บางครั้งพูดมาก ฟังธรรม เป็นพหูสูต รู้แจ้งด้วยทิฏฐิ ได้ปีติและปราโมทย์ เมื่อตายไป มีแต่ความเจริญ

๓. อิณสูตร ว่าด้วยความเป็นหนี้ คือ ทรงแสดงความทุกข์ของกามโภคีบุคคล (ผู้ครองเรือน) เปรียบเทียบกับของภิกษุ ซึ่งเหมือนกันทั้ง ๖ ประการ แต่ความทุกข์ของกามโภคีบุคคลมีความหมายทางคดีโลก ส่วนของภิกษุมีความหมายทางคดีธรรม ได้แก่ (๑) ความยากจน (๒) การกู้หนี้ (๓) การใช้ดอกเบี้ย (๔) การถูกทวง (๕) การถูก ติดตาม (๖) การถูกจองจำ

๔. มหาจุนทสูตร ว่าด้วยพระมหาจุนทะ คือ ท่านพระมหาจุนทะได้เล่าเหตุที่ทำให้ภิกษุมีความคิดเห็นไม่ลงรอยกัน ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ภิกษุผู้เป็นธรรมกถึกรุกรานภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน (๒) ภิกษุผู้เป็นธรรมกถึกไม่เลื่อมใสภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน และพวกภิกษุผู้บำเพ็ญฌานก็ไม่เลื่อมใสภิกษุผู้เป็นธรรมกถึก (๓) ภิกษุผู้บำเพ็ญฌานรุกรานภิกษุผู้เป็นธรรมกถึก (๔) ภิกษุผู้บำเพ็ญฌานไม่เลื่อมใสภิกษุผู้เป็นธรรมกถึก และภิกษุผู้เป็นธรรมกถึกก็ไม่เลื่อมใสภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน (๕) ภิกษุผู้เป็นธรรมกถึกสรรเสริญเลื่อมใสพวกเดียวกัน ไม่สรรเสริญไม่เลื่อมใสภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน และภิกษุผู้บำเพ็ญฌานก็ไม่เลื่อมใสภิกษุผู้เป็นธรรมกถึก ทั้งไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ (๖) ภิกษุผู้บำเพ็ญฌานสรรเสริญเลื่อมใสพวกเดียวกัน ไม่สรรเสริญไม่เลื่อมใสภิกษุผู้เป็นธรรมกถึก และภิกษุผู้เป็นธรรมกถึกก็

ไม่เลื่อมใสภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน ทั้งไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่เทวดาและมนุษย์

๕-๖. ปฐมสันทิฏฐิกสูตร และ ทุติยสันทิฏฐิกสูตร ต่างว่าด้วยธรรมที่ผู้ปฏิบัติ พึงเห็นชัดด้วยตนเอง แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมสันทิฏฐิกสูตร โมฬิยสีวกปริพาชกทูลถามว่า □ธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง มีได้ด้วยเหตุเท่าไร□ ตรัสถามว่า □ท่านรู้ชัดโลภะที่มีอยู่ภายในว่า □โลภะมีอยู่ภายในเรา□ รู้ชัดโลภะที่ไม่มีอยู่ภายในว่า □โลภะไม่มีอยู่ภายในเรา□ หรือไม่□ ปริพาชกทูลตอบว่า □รู้ชัด□ ตรัสว่า □นั่นแหละเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง□ ตรัสถามโดยทำนองเดียวกัน อีก ๕ ประการ คือ โทสะ โมหะ ธรรมที่ประกอบด้วยโลภะ ธรรมที่ประกอบด้วย โทสะ และธรรมที่ประกอบด้วยโมหะ แม้ปริพาชกก็กราบทูลโดยทำนองเดียวกันทุกครั้ง

ในทุติยสันทิฏฐิกสูตร พราหมณ์คนหนึ่งทูลถามเหมือนในปฐมสันทิฏฐิกสูตร แต่องค์ธรรมในพระสูตรนี้ต่างกับองค์ธรรมในปฐมสันทิฏฐิกสูตรบางประการ คือ (๑) ราคะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ (๔) เหตุเครื่องประทุษร้ายทางกาย (๕) เหตุเครื่องประทุษร้ายทางวาจา (๖) เหตุเครื่องประทุษร้ายทางใจ

๗. เขมสูตร ว่าด้วยพระเขมะ คือ ท่านพระเขมะและท่านพระสุมนะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ท่านพระเขมะได้กราบทูลก่อนว่า พระอรหันต์ไม่มีความคิดว่า □ผู้ที่ประเสริฐกว่าเรามีอยู่□ ว่า □ผู้ที่เสมอกับเรามีอยู่□ ว่า □ผู้ที่ด้อยกว่าเรามีอยู่□ พระศาสดา ทรงพอพระทัย จากนั้นท่านพระสุมนะได้กราบทูลว่า พระอรหันต์ไม่มีความคิดว่า □ผู้ที่ประเสริฐกว่าเราไม่มี□ ว่า □ผู้ที่เสมอกับเราไม่มี□ ว่า □ผู้ที่ด้อยกว่าเราไม่มี□ พระศาสดาก็ทรงพอพระทัย ตรัสสรูปว่า กุลบุตรทั้งหลายพยากรณ์อรหัตตผลอย่างนี้แล กล่าวแต่เนื้อความ ไม่น้อมตนเข้าไปหา ส่วนโมฆบุรุษพยากรณ์อรหัตตผลอย่างร่าเริง จึงประสบทุกข์ในภายหลัง

๘. อินทริยสังวรสูตร ว่าด้วยอินทรียสังวร หมายถึงความไม่สำรวมระวังอินทรีย์ ทั้ง ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) คือ ทรงแสดงธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล ฝ่ายละ ๖ ประการ ฝ่ายอกุศลเป็นตัวเหตุกำจัดกุศล ฝ่ายกุศลเป็นตัวเหตุให้กุศลสมบูรณ์ ฝ่ายอกุศล ได้แก่ (๑) ความไม่มีอินทรียสังวรเป็นตัวเหตุ (๒) ความไม่มีอินทรียสังวร เป็นเหตุจำกัดศีล (๓) ความไม่มีศีล เป็นเหตุ กำจัดสัมมาสมาธิ (๔) ความไม่มีสัมมาสมาธิ เป็นเหตุกำจัดยถาภูตญาณทัสสนะ (๕) ความไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ เป็นเหตุกำจัดนิพพิทาและวิราคะ (๖) ความไม่มีนิพพิทาและวิราคะ เป็นเหตุกำจัดวิมุตติญาณทัสสนะ ส่วนฝ่ายกุศลมีนัยตรงกันข้าม

๙. อานันทสูตร ว่าด้วยพระอานนท์ คือ ท่านพระอานนท์เรียนถามท่านพระสารีบุตรว่า ด้วยเหตุเท่าไร ภิกษุชื่อว่าได้ฟังธรรมที่ยังไม่เคยฟัง ธรรมที่เคยฟังแล้วไม่เลอะเลือน ธรรมที่เคยสัมผัสด้วยใจปรากฏขึ้น และรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ ท่านพระสา

รีบุตรตอบว่า ท่านพระอานนท์เป็นพหูสูต สามารถแสดงเรื่องนี้ได้ดี ท่านพระ อานนท์จึงแสดงเหตุ ๖ ประการ คือ (๑) ภิกษุเรียนพระพุทธพจน์ (๒) แสดงธรรม ตามที่ได้สดับได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร (๓) บอกธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร (๔) สาธยายธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมาโดยพิสดาร (๕) ตรึกตรองพิจารณาธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๖) อยู่จำพรรษาในอาวาสที่มีภิกษุเถระผู้เป็นพหูสูต หมั่นศึกษาหาความรู้กับท่าน และภิกษุเถระก็สอนธรรมอย่างเปิดเผย ทำให้เข้าใจง่าย ให้หายสงสัยในสิ่งที่น่าสงสัย

๑๐. ขัตติยสูตร ว่าด้วยความประสงค์ของกษัตริย์ คือ ชาณุสโสณิพราหมณ์ทูลถามถึงบุคคล ๖ จำพวก ได้แก่ (๑) กษัตริย์ (๒) พราหมณ์ (๓) คหบดี (๔) สตรี (๕) โจร (๖) สมณะ ว่าแต่ละจำพวกประสงค์อะไร นิยมอะไร มั่นใจอะไร ต้องการ อะไร และมีอะไรเป็นที่สุด ตรัสตอบว่า กษัตริย์ประสงค์โภคทรัพย์ นิยมปัญญา มั่นใจกำลังทหาร ต้องการเป็นเจ้าแผ่นดิน มีความเป็นใหญ่เป็นที่สุด พราหมณ์ประสงค์โภคทรัพย์ นิยมปัญญา มั่นใจมนตร์ ต้องการบูชายัญ มีพรหมโลกเป็นที่สุด คหบดีประสงค์โภคทรัพย์ นิยมปัญญา มั่นใจศิลปะ ต้องการงาน มีการงานที่สำเร็จแล้วเป็นที่สุด สตรีประสงค์บุรุษ นิยมเครื่องประดับ มั่นใจบุตร ต้องการความไม่มีหญิงอื่นร่วมสามี มีความเป็นใหญ่ในบ้านเป็นที่สุด โจรประสงค์การลักทรัพย์ผู้อื่น นิยมที่เร้นลับ มั่นใจศัสตรา ต้องการที่มืด มีผู้อื่นไม่เห็นเป็นที่สุด สมณะประสงค์ขันติและโสรัจจะ นิยมปัญญา มั่นใจศีล ต้องการความไม่มีกิเลสเครื่องกังวล มีนิพพานเป็นที่สุด

๑๑. อัปปมาทสูตร ว่าด้วยความไม่ประมาท คือ พราหมณ์คนหนึ่งทูลถามว่า อะไรคือธรรมอย่างหนึ่งที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ทำให้เกิดประโยชน์ในภพนี้และภพหน้า ตรัสตอบว่า ความไม่ประมาท ทรงแสดงความไม่ประมาทเปรียบเทียบกับสิ่งต่าง ๆ ๖ ชนิด คือ (๑)รอยเท้าช้าง (๒) ยอดเรือน (๓) การเกี่ยวหญ้าโดย การจับที่ยอด (๔) การตัดผลมะม่วงที่ขั้ว (๕) พระเจ้าจักรพรรดิ (๖) แสงสว่างของดวงจันทร์

๑๒. ธัมมิกสูตร ว่าด้วยพระธัมมิกะ คือ ท่านพระธัมมิกะเป็นเจ้าอาวาสอยู่ในอาวาส ๗ แห่ง ในชาติภูมิชนบท ท่านได้ด่า บริภาษ เบียดเบียน ทิ่มแทง เสียดสีภิกษุอาคันตุกะด้วยวาจาจนอยู่ไม่ได้ ต่อมาถูกชาวบ้านขับไล่ออกจากอาวาส ทั้ง ๗ แห่ง จึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลเรื่องทั้งหมดให้พระองค์ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเล่าเรื่องอดีตว่า ครูทั้ง ๖ คน คือ (๑) สุเนตตะ (๒) มูคปักขะ (๓) อรเนมิ (๔) กุททาลกะ (๕) หัตถิปาละ (๖) โชติปาละ แต่ละคนเป็นผู้ปราศจากความกำหนัดในกาม มีสาวกหลายร้อย ได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายเพื่อให้ไปเกิดในพรหมโลก แต่สาวกที่ไม่เลื่อมใส เมื่อตายไป ก็ไปเกิดในอบายภูมิ ส่วนสาวกที่เลื่อมใสก็ไปเกิดในสวรรค์ ทรงแสดงเปรียบเทียบว่า ผู้ที่มีจิตคิดร้าย ด่า บริภาษ ครูทั้ง ๖ นั้น

จะประสพสิ่งที่มิใช่บุญเป็นอันมาก แต่การด่า การบริภาษเพื่อน พรหมจารีมีโทษมากกว่านั้น

๓.๒ ทุติยปัณณาสก์

๓.๒.๑ มหาวรรค

มหาวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยเรื่องใหญ่ หมายถึงหมวดที่รวบรวมพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระยาว ชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรทั้งหมดในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. โสณสูตร ว่าด้วยพระโสณะ คือ ขณะที่หลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ท่านพระโสณะเกิดความคิดคำนึงว่า ตนเองก็บำเพ็ญเพียรมาอย่างหนัก ไฉนจึงไม่บรรลุธรรมชั้นสูง น่าจะลาสิกขาออกไปอยู่ครองเรือน พระผู้มีพระภาคทรงทราบเรื่องนั้นด้วย พระญาณแล้ว จึงเสด็จไปปรากฏต่อหน้าท่านพระโสณะด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ ทรงแสดง ธรรมมี อุปมาด้วยพิณ ต่อมาท่านพระโสณะได้บรรลุอรหัตตผลแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มี พระภาค กราบทูลว่า พระอรหันต์น้อมไปในธรรม ๖ ประการ ซึ่งเป็นธรรมใช้แทนอรหัตตผล คือ (๑) เนกขัมมะ (๒) ปวิเวก (๓) ความไม่เบียดเบียน (๔) ความสิ้นตัณหา (๕) ความสิ้นอุปาทาน (๖) ความไม่ลุ่มหลง และท่านได้อธิบายขยายความแห่งธรรมทั้ง ๖ ประการโดยพิสดาร

๒. ผัคคุณสูตร ว่าด้วยพระผัคคุณะ คือ ท่านพระผัคคุณะเกิดอาพาธเป็นทุกข์หนัก พระผู้มีพระภาคเสด็จไปเยี่ยมตรัสถามอาการอาพาธ และทรงแสดงธรรมให้ท่านมีกำลังใจในการปฏิบัติธรรม เมื่อเสด็จจากไปไม่นาน ท่านพระผัคคุณะก็ได้ถึงแก่มรณภาพ ขณะที่มรณภาพ อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่ง ท่านพระอานนท์ได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอานิสงส์แห่งการ ฟังธรรม การพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมตามกาล ๖ ประการ คือ (๑) ภิกษุผู้ยัง ไม่หลุดพ้นจากสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ ถ้าได้เห็นพระตถาคตในเวลาใกล้ตาย และพระองค์ทรงแสดงธรรมให้ฟัง จิตก็จะหลุดพ้นจากสังโยชน์นั้น (๒) ... ถ้าได้เห็นสาวกของพระตถาคต และท่านแสดงธรรมให้ฟัง จิตก็จะหลุดพ้นจากสังโยชน์นั้น (๓) ...ถ้าตรึกตรองพิจารณาธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา จิตก็จะหลุดพ้นจากสังโยชน์นั้น (๔) ภิกษุผู้หลุดพ้นจากสังโยชน์เบื้องต่ำแล้ว แต่จิตยังไม่น้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิ-กิเลส ถ้าได้เห็นพระตถาคตในเวลาใกล้ตาย และพระองค์ทรงแสดงธรรมให้ฟัง จิตก็จะน้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิกิเลส (๕) ... ถ้าได้เห็นสาวกของพระตถาคต และท่านแสดงธรรมให้ฟัง จิตก็จะน้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิกิเลส (๖) ... ถ้าตรึกตรอง เพ่งธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา จิตก็จะน้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิกิเลส

๓. ฉฬภิชาติสูตร ว่าด้วยอภิชาติ ๖ จำพวก คำว่า อภิชาติ หมายถึง การกำหนดหมายหรือการจัดแบ่งบุคคลออกเป็นพวก ๆ ตามลักษณะและพฤติกรรม นั้น ๆ คือ ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า ปูรณะ กัสสปะบัญญัติอภิชาติ ๖ จำพวก คือ (๑)

กัณหาภิชาติ (ชาติดำ) หมายถึงคนผู้ฆ่าสัตว์ต่าง ๆ (๒) นีลาภิชาติ (ชาติ เขียว) หมายถึงภิกษุผู้โน้มเอียงไปในฝ่ายดำ หรือพวกกัมมวาทะ กิริยวาทะ (๓) โลหิตาภิชาติ (ชาติแดง) หมายถึงนิครนถ์ผู้ใช้ผ้าผืนเดียว (๔) หลิททาภิชาติ (ชาติเหลือง) หมายถึงคฤหัสถ์ผู้นุ่งผ้าขาว หรือสาวกของอเจลก (๕) สุกกาภิชาติ (ชาติขาว) หมายถึงอาชีวก หรืออาชีวิกา (๖) ปรมสุกกาภิชาติ (ชาติขาวยิ่ง) หมายถึงเจ้าลัทธิชื่อนันทวัจฉโคตร เจ้าลัทธิชื่อกิสสังกิจโคตร เจ้าลัทธิชื่อมักขลิโคสาล พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิปูรณะ กัสสปะว่าไม่ฉลาดในการบัญญัติ บัญญัติแบบบังคับ คนส่วนมากไม่ยอมรับ ทรงแสดงอภิชาติ ๖ ประการเหมือนกัน โดยทรงนำคำว่า กัณหาภิชาติและสุกกาภิชาติมาขยายด้วยการประพฤติธรรม คำละ ๓ ประการ คือ ประพฤติธรรมดำ ประพฤติธรรมขาว และบรรลุนิพพาน ทรงอธิบายขยายความ ของแต่ละประการไว้โดยละเอียด

๔. อาสวสูตร ว่าด้วยอาสวธรรม คือ ทรงแสดงคุณสมบัติของภิกษุผู้เป็นนาบุญของโลก ๖ ประการ โดยทรงยกเหตุแห่งการละอาสวะขึ้นเป็นเหตุแห่งการจำแนกองค์ธรรม ได้แก่ (๑) ภิกษุละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการสังวร (๒) ...การใช้สอย (๓) ...ความอดกลั้น (๔) ...การเว้น (๕) ...การบรรเทา (๖) ...การเจริญ และทรงอธิบายขยายความของแต่ละประการโดยละเอียด

๕. ทารุกัมมิกสูตร ว่าด้วยคหบดีชื่อทารุกัมมิกะ คือ ตรัสถามทารุกัมมิก-คหบดีว่า ท่านยังให้ทานประจำตระกูลอยู่หรือไม่ เมื่อคหบดีกราบทูลว่า ยังให้อยู่ และให้แก่ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ หรือผู้บรรลุอรหัตตมรรค ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร จึงตรัสว่า ท่านเป็นคฤหัสถ์อยู่ครอง เรือนเพียบพร้อมด้วยกามคุณ รู้ได้ยากว่า ใครเป็นพระอรหันต์หรือเป็นผู้บรรลุอรหัตตมรรค ทรงแสดงภิกษุ ๖ จำพวก คือ (๑) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร (๒) ผู้อยู่ ใกล้บ้าน (๓) ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร (๔) ผู้รับนิมนต์ (๕) ผู้ทรงผ้าบังสุกุล เป็นวัตร (๖) ผู้ทรงคหบดีจีวร ว่าแต่ละจำพวกถ้ามีธรรมฝ่ายชั่ว คือ เป็นผู้ฟุ้งซ่าน ถือตัว โลเล ปากกล้า พูดพร่ำเพรื่อ หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตกวัดแกว่ง ไม่สำรวมอินทรีย์ ก็จะถูกติเตียน ในทางตรงกันข้าม ถ้ามีคุณธรรม ซึ่งตรงกันข้ามกับธรรมฝ่ายชั่ว ก็จะได้รับการสรรเสริญ

๖. หัตถิสารีปุตตสูตร ว่าด้วยพระจิตตหัตถิสารีบุตร คือ ขณะที่ภิกษุเถระกำลังสนทนาอภิธัมมกถากันอยู่ ท่านพระจิตตหัตถิสารีบุตรได้พูดสอดขึ้นในที่ประชุม ท่านพระมหาโกฏฐิกะจึงเตือนท่านให้อดใจรอจนกว่าภิกษุเถระจะสนทนาจบ และมีภิกษุ ผู้เป็นสหายของท่านพระจิตตหัตถิสารีบุตรกล่าวโต้ ท่านพระมหาโกฏฐิกะจึงกล่าวว่า ผู้ไม่รู้วาระจิตของผู้อื่นจะรู้พฤติกรรมของผู้อื่นได้ยาก แล้วยกบุคคล ๖ จำพวก คือ (๑) ผู้สงบเสงี่ยม เรียบร้อยเมื่ออยู่กับพระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารี (๒) ผู้บรรลุปฐมฌาน (๓) ผู้บรรลุทุติยฌาน (๔) ผู้บรรลุตติยฌาน (๕) ผู้บรรลุ

จตุตถฌาน (๖) ผู้ไม่มนสิการนิมิตทั้งปวง บรรลุเจโตสมาธิที่ไม่มีนิมิต ขึ้นอธิบาย พร้อมทั้ง อุปมาว่า บุคคลทั้ง ๖ จำพวกนี้ต่างยังมีความประพฤติเสีย คือ เมื่อไปคลุกคลี อยู่กับคนอื่น ก็ปล่อยตัวปล่อยใจ จนต้องลาสิกขามาเป็นคฤหัสถ์ เหมือนเสียงจักจั่นเรไรที่สงบไปเพราะขบวนเสด็จของพระราชามาถึง และกลับดังขึ้นอีกได้เมื่อขบวนเสด็จนั้นพ้นไปแล้ว ต่อมาท่านจิตตหัตถิสารีบุตรลาสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ ไม่นานนัก ท่านก็กลับมาบวชอีกแล้วได้บรรลุอรหัตตผล

๗. มัชเฌสูตร ว่าด้วยส่วนท่ามกลาง คือ ภิกษุเถระสนทนากันว่า พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในติสสเมตเตยยปัญหานิทเทส ปารายนวรรคว่า ผู้ใดรู้ชัดซึ่งส่วนสุดทั้ง ๒ ด้านแล้ว ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยปัญญา เราเรียกผู้นั้นว่า เป็นมหาบุรุษ ผู้นั้นชื่อว่าล่วงพ้นเครื่องร้อยรัดในโลกนี้ได้ เมื่อถามกันว่า อะไรเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง อะไรเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง อะไรเป็นท่ามกลาง อะไรเป็นเครื่องร้อยรัด ภิกษุ ๖ รูป ลุกขึ้นตอบทีละรูปตามลำดับ คือ (๑) ผัสสะเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง เหตุเกิดผัสสะเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง ความดับผัสสะอยู่ท่ามกลาง ตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด เพราะร้อยรัดผัสสะและเหตุเกิดผัสสะนั้นไว้ เพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งภพนั้น ๆ ด้วยเหตุเท่านี้ ภิกษุชื่อว่ารู้ยิ่งในธรรมที่ควรรู้ยิ่ง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ทำที่สุดทุกข์ในปัจจุบันได้ (๒) อดีตเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง อนาคตเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง ปัจจุบันอยู่ท่ามกลาง ตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด เพราะร้อยรัด... (๓) สุขเวทนาเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง ทุกข-เวทนาเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง อทุกขมสุขเวทนาอยู่ท่ามกลาง ตัณหาเป็นเครื่อง ร้อยรัด เพราะร้อยรัด... (๔) นามเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง รูปเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง วิญญาณอยู่ท่ามกลาง ตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด เพราะร้อยรัด... (๕) อายตนะ ภายใน ๖ เป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง อายตนะภายนอก ๖ เป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง วิญญาณอยู่ท่ามกลาง ตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด เพราะร้อยรัด... (๖) สักกายะเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง เหตุเกิดสักกายะเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง ความดับสักกายะอยู่ท่ามกลาง ตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด เพราะร้อยรัด... พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญภิกษุเหล่านั้นว่ากล่าวดีตามเหตุนั้น ๆ แต่พระองค์ทรงมุ่งแสดงตามประการที่ ๑

๘. ปุริสินทริยญาณสูตร ว่าด้วยญาณเป็นเครื่องรู้อินทรีย์ของบุคคล คือ ทรงปรารภเหตุที่ทรงพยากรณ์พระเทวทัตว่าจะต้องไปเกิดในอบาย ทรงแสดงญาณเป็นเครื่องรู้อินทรีย์ของบุคคล ๖ ประการ โดยทรงกำหนดความมีกุศลธรรมและอกุศลธรรมเป็นพื้นฐานการพยากรณ์ดังนี้ (๑) ผู้เคยมีกุศลธรรม ต่อมากุศลธรรม หายไป อกุศลธรรมเกิดขึ้นมาแทน แต่กุศลมูลที่เขายังตัดไม่ขาดมีอยู่ เพราะ กุศลมูลนั้น กุศลธรรมของเขาจักปรากฏ บุคคลนี้จักเป็นผู้ไม่เสื่อมต่อไป (๒) ผู้เคยมีอกุศลธรรมต่อมาอกุศลธรรมหายไป กุศลธรรมเกิดขึ้นมาแทน แต่อกุศลมูลที่เขายังตัดไม่ขาดมีอยู่ เพราะอกุศลมูลนั้น อกุศลธรรมของเขาจักปรากฏ บุคคลนี้จักเป็นผู้เสื่อมต่อไป (๓) ผู้ไม่มีธรรมขาวแม้เท่ารอยเจาะแห่งปลายขนทราย บุคคลนี้ประกอบด้วยอกุศลธรรมฝ่าย

ดำอย่างเดียว หลังจากตายแล้ว จักไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก (๔) ผู้เคยมีกุศลธรรม ต่อมากุศลธรรมหายไป อกุศลธรรมเกิดขึ้นมาแทน แต่กุศลมูลที่เขายังตัดไม่ขาดมีอยู่ แม้กุศลมูลนั้นก็ถูกถอนขึ้นทั้งหมด บุคคลนี้จักเป็นผู้ไม่เสื่อมต่อไป (๕) ผู้เคยมี อกุศลธรรม ต่อมาอกุศลธรรมหายไป กุศลธรรมเกิดขึ้นมาแทน แต่อกุศลมูลที่เขา ยังตัดไม่ขาดมีอยู่ แม้อกุศลมูลนั้นก็ถูกถอนขึ้นหมด บุคคลนี้จักเป็นผู้ไม่เสื่อมต่อไป (๖) ผู้ไม่มีอกุศลธรรมแม้เท่ารอยเจาะแห่งปลายขนทราย บุคคลนี้ประกอบด้วยธรรมที่ไม่มีโทษ เป็นธรรมฝ่ายขาวอย่างเดียว จักปรินิพพานในปัจจุบันแน่นอน อนึ่ง ทรงอุปมาอุปไมยไว้ทุก ๆ ประการ

๙. นิพเพธิกสูตร ว่าด้วยธรรมบรรยายที่เป็นเหตุชำแรกกิเลส คือ ทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลายทราบสภาวธรรมต่าง ๆ รวม ๖ ประการดังนี้ (๑) กาม เหตุเกิดแห่งกาม ความต่างกันแห่งกาม ความดับแห่งกาม ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งกาม (๒) เวทนา... (๓) สัญญา... (๔) อาสวะ... (๕) กรรม... (๖) ทุกข์... ทรงอธิบายขยายความแต่ละประการอย่างพิสดาร

๑๐. สีหนาทสูตร ว่าด้วยการบันลือสีหนาท คือ ตรัสพระวาจาอย่างองอาจกล้าหาญ ดังพญาราชสีห์คำราม โดยปกติจะทรงบันลือสีหนาท เพื่อทรงปราบปรัปปวาทีบุคคล ผู้กล่าวจ้วงจาบต่อพระองค์ ดังปรากฏในมหาสีหนาทสูตรแห่งคัมภีร์ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค และคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ แต่ในที่นี้ทรงมุ่งแสดงหัวข้อธรรม คือ ตถาคตพละ ๖ ประการเท่านั้น

๓.๒.๒ เทวตาวรรค

เทวตาวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยเทวดา ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๕ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. อนาคามิผลสูตร ว่าด้วยอนาคามิผล คือ ทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุยังละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุอนาคามิผลได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้าละ ธรรม ๖ ประการได้ ก็อาจบรรลุอนาคามิผลได้ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความไม่มีศรัทธา (๒) ความไม่มีหิริ (๓) ความไม่มีโอตตัปปะ (๔) ความเกียจคร้าน (๕) ความหลงลืมสติ (๖) ความมีปัญญาทราม

๒. อรหัตตสูตร ว่าด้วยอรหัตตผล คือ ทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุยังละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุอรหัตตผลได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้าละธรรม ๖ ประการได้ ก็อาจบรรลุอรหัตตผลได้ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ถีนะ (ความหดหู่) (๒) มิทธะ (ความเชื่องซึม) (๓) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) (๔) กุกกุจจะ (ความร้อนใจ) (๕) อัสสัทธิยะ (ความไม่มีศรัทธา) (๖) ปมาทะ (ความประมาท)

๓. มิตตสูตร ว่าด้วยมิตร หมายถึงมิตรชั่วและมิตรดีซึ่งเป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบ ๖ ประการ คือ (๑) อภิสมาจาริกธรรม (๒) เสขธรรม (๓) ศีล (๔) กาม- ราคะ (๕) รูปราคะ (๖) อรูปราคะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงองค์ประกอบ ๖

ประการ นี้ในฐานะที่เป็นเหตุเป็นผลของกัน แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ และฝ่ายที่เป็นไปได้ ฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ได้แก่

มีมิตรชั่ว ประพฤติตามมิตรชั่ว เป็นเหตุให้บำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ไม่ได้

เมื่อบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ไม่ได้ ก็เป็นเหตุให้บำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ไม่ได้

เมื่อบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ไม่ได้ ก็เป็นเหตุให้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ไม่ได้

เมื่อบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ไม่ได้ ก็เป็นเหตุให้ละกามราคะ รูปราคะ หรืออรูปราคะไม่ได้

ส่วนฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

๔. สังคณิการามสูตร ว่าด้วยภิกษุผู้ชอบคลุกคลีด้วยหมู่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ จำนวน ๖ คู่ ต่างมีความสัมพันธ์กันดังนี้

คู่ที่ ๑ ภิกษุผู้ชอบคลุกคลีด้วยหมู่ เป็นเหตุให้ยินดีปวิเวกตามลำพังไม่ได้

คู่ที่ ๒ ภิกษุผู้ไม่ยินดีในปวิเวกตามลำพัง เป็นเหตุให้ถือเอานิมิตแห่งจิตไม่ได้

คู่ที่ ๓ ภิกษุผู้ถือเอานิมิตแห่งจิตไม่ได้ เป็นเหตุให้บำเพ็ญสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์ ไม่ได้

คู่ที่ ๔ ภิกษุผู้บำเพ็ญสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นเหตุให้บำเพ็ญสัมมาสมาธิให้ บริบูรณ์ไม่ได้

คู่ที่ ๕ ภิกษุผู้บำเพ็ญสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์ไม่ได้ เป็นเหตุให้ละสังโยชน์ไม่ได้

คู่ที่ ๖ ภิกษุผู้ยังละสังโยชน์ไม่ได้ เป็นเหตุให้บรรลุนิพพานไม่ได้

นอกจากนี้ยังทรงแสดงองค์ประกอบฝ่ายที่เป็นไปได้อีก ๖ คู่ซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๕. เทวตาสูตร ว่าด้วยเทวดาแสดงธรรม คือ เทวดาองค์หนึ่งเข้าไปเฝ้าพระ ผู้มีพระภาค แล้วแสดงธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุ ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้มีความเคารพในพระศาสดา (๒) ...ในพระธรรม (๓) ...ในพระสงฆ์ (๔) ...ในสิกขา (๕) ความเป็นผู้ว่าง่าย (๖) ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเล่าเรื่องนี้ให้ภิกษุทั้งหลายฟังแล้ว ท่านพระสารีบุตรจึงได้รับอาสาแสดงความพิสดารของธรรมแต่ละข้อ

๖. สมาธิสูตร ว่าด้วยสมาธิ คือ ทรงแสดงธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้และฝ่ายที่เป็นไปได้ ฝ่ายละ ๖ ประการ โดยมีสมาธิเป็นเหตุของแต่ละประการ ดังนี้ (๑) ความมีสมาธิไม่สงบจากนิวรณ์ ๕ เป็นเหตุให้ไม่ได้อิทธิวิธี (๒) ...เป็นเหตุให้ไม่ได้ทิพพโสตะ (๓) ...เป็นเหตุให้ไม่ได้เจโตปริยญาณ (๔) ...เป็น

เหตุ ให้ไม่ได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (๕) ...เป็นเหตุให้ไม่ได้จุตูปปาตญาณ (๖) ... เป็นเหตุให้ไม่บรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ส่วนฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

๗. สักขิภัพพสูตร ว่าด้วยความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัด คือ ทรงแสดง ว่าผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ไม่อาจบรรลุความเป็นผู้ควรเห็นประจักษ์ชัด ส่วนผู้ไม่ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ อาจบรรลุความเป็นผู้ควรเห็นประจักษ์ชัด ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้เป็นธรรมฝ่ายเสื่อม (๒) ... นี้เป็นธรรมฝ่ายคงที่ (๓) ...นี้เป็นธรรมฝ่ายคุณวิเศษ (๔) ...นี้เป็นธรรมฝ่ายชำแรกกิเลส (๕) ไม่ทำความเคารพ (๖) ไม่ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ

๘. พลสูตร ว่าด้วยความมีกำลังในสมาธิ คือ ทรงแสดงว่า ผู้ประกอบด้วย ธรรม ๖ ประการ ไม่อาจบรรลุความมีกำลังในสมาธิได้ ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ (๒) ...ในการให้สมาธิตั้งอยู่ได้ (๓) ... ในการออกจากสมาธิ (๔) ไม่ทำความเคารพ ประการที่ ๕-๖ เหมือนในพระสูตรที่ ๗ นอกจากนี้ ยังทรงแสดงว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการอาจบรรลุความมีกำลังในสมาธิมีนัยตรงกันข้าม

๙-๑๐. ปฐมตัชฌานสูตร และ ทุติยตัชฌานสูตร ต่างว่าด้วยการบรรลุปฐมฌาน คือ ทรงแสดงว่า ถ้าละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุปฐมฌานได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้าละธรรม ๖ ประการได้ ก็อาจบรรลุปฐมฌานได้ ธรรม ๖ ประการในพระสูตรทั้ง ๒ สูตรนั้นต่างกันดังนี้ ในปฐมตัชฌานสูตร ได้แก่ นิวรณ์ ๕ ในทุติยตัชฌานสูตร ได้แก่ อกุศลวิตก ๓ ประการและอกุศลสัญญา ๓ ประการ ซึ่งมีองค์ธรรมเหมือนกัน คือ (๑) กาม (๒) พยาบาท (๓) วิหิงสา

๓.๒.๓ อรหัตตวรรค

อรหัตตวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยอรหัตตผล ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๒ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. ทุกขสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ คือ ทรงแสดงธรรม ๖ ประการที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ทั้งในภพนี้และภพหน้า ๖ ประการ ได้แก่ อกุศลวิตก ๓ ประการและอกุศลสัญญา ๓ ประการ เหมือนในทุติยตัชฌานสูตรแห่ง เทวตาวรรค นอกจากนี้ยังทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นสุขทั้งในภพนี้และภพหน้าอีก ๖ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๒. อรหัตตสูตร ว่าด้วยอรหัตตผล คือ ทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุยังละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุอรหัตตผลได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้าละธรรม ๖ ประการได้ ก็อาจบรรลุอรหัตตผลได้ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) มานะ (ความ ถือตัว) (๒) โอมานะ (ความถือตัวว่าด้อยกว่าเขา) (๓) อติมานะ (ความดูหมิ่นเขา) (๔) อธิมานะ (ความเข้าใจผิด) (๕) ถัมภะ (ความหัวดื้อ) (๖) อตินิปาตะ (ความดูหมิ่นตนเองว่าเป็นคนเลว)

๓. อุตตริมนุสสธัมมสูตร ว่าด้วยญาณทัสสนะที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ หมายถึงปัญญาชั้นโลกุตตระที่สามารถกำจัดกิเลสได้ ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูงกว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการของมนุษย์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุยังละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุญาณทัสสนะที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้าละธรรม ๖ ประการได้ ก็อาจบรรลุญาณทัสสนะดังกล่าวได้ ธรรม ๖ ประการได้แก่ (๑) ความหลงลืมสติ (๒) ความไม่มีสัมปชัญญะ (๓) ความไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย (๔) ความไม่รู้จักประมาณในการ บริโภค (๕) การหลอกลวง (๖) การพูดป้อยอ

๔. สุขโสมนัสสสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้มีสุขโสมนัส คือ ทรงแสดงธรรม ๖ ประการที่เป็นเหตุให้มีสุขโสมนัสมากในปัจจุบันและเป็นเหตุให้สิ้นอาสวะทั้งหลาย ได้แก่ (๑) ความยินดีในธรรม (๒) ...ในภาวนา (๓) ...ในการละ (๔) ...ในปวิเวก (๕) ...ในความไม่พยาบาท (๖) ...ในธรรมที่ไม่เป็นเครื่องเนิ่นช้า (นิพพาน)

๕. อธิคมสูตร ว่าด้วยการบรรลุกุศลธรรม คือ ทรงแสดงว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการไม่อาจบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ หรือบำเพ็ญกุศลธรรมที่บรรลุแล้วให้เจริญได้ ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ความไม่ฉลาดในเหตุที่ทำให้กุศลหรืออกุศลเจริญ (๒) ...เสื่อม (๓) ความฉลาดในอุบาย (๔) การไม่สร้างฉันทะเพื่อบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่บรรลุ (๕) การไม่รักษากุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้ว (๖) การไม่ทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อมด้วยการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังทรงแสดงว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม อาจบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่ได้ บรรลุ

๖. มหัตตสูตร ว่าด้วยการบรรลุความเป็นใหญ่ คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุจะบรรลุความเป็นใหญ่ ความไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายได้ในเวลาไม่นาน ก็เพราะมี ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้มากด้วยแสงสว่างคือญาณ (๒) ...ความเพียร (๓) ...ความปลาบปลื้ม(ปีติและปราโมทย์) (๔) ...ความไม่สันโดษในกุศลธรรม (๕) เป็นผู้ไม่ทอดธุระ (๖) ทำความเพียรให้ยิ่งขึ้นในกุศลธรรมทั้งหลาย

๗-๘. ปฐมนิรยสูตร และ ทุติยนิรยสูตร ต่างว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรก ซึ่งรวมถึงธรรมที่เป็นเหตุให้ขึ้นสวรรค์ด้วย คือ ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุ ให้ตกนรกและธรรมที่เป็นเหตุให้ขึ้นสวรรค์ ฝ่ายละ ๖ ประการ แต่มีรายละเอียด ต่างกันดังนี้

ในปฐมนิรยสูตร ธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรก ได้แก่ (๑) การฆ่าสัตว์ (๒) การลักทรัพย์ (๓) การประพฤติผิดในกาม (๔) การพูดเท็จ (๕) ความปรารถนาชั่ว (๖) มิจฉาทิฏฐิ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ขึ้นสวรรค์มีนัยตรงกันข้าม

ในทุติยนิรยสูตร ธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรก ได้แก่ (๑) การพูดเท็จ (๒) การพูด ส่อเสียด (๓) การพูดคำหยาบ (๔) การพูดเพ้อเจ้อ (๕) ความมักโลภ (๖) ความคะนอง ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้ขึ้นสวรรค์มีนัยตรงกันข้าม

๙. อัคคธัมมสูตร ว่าด้วยธรรมชั้นเลิศ คำว่า ธรรมชั้นเลิศ ในที่นี้หมายถึง อรหัตตผล คือ ทรงแสดงธรรม ๖ ประการที่เป็นเหตุให้ภิกษุไม่อาจบรรลุอรหัตตผล อันเป็นธรรมชั้นเลิศได้ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความไม่มีศรัทธา (๒) ความ ไม่มีหิริ (๓) ความไม่มีโอตตัปปะ (๔) ความเกียจคร้าน (๕) ความมีปัญญาทราม (๖) ความห่วงใยกายและชีวิต นอกจากนี้ยังทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุอาจบรรลุอรหัตตผลอีก ๖ ประการ ซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๑๐. รัตติทิวสสูตร ว่าด้วยวันและคืน คือ ทรงแสดงว่า เมื่อวันและคืนผ่านไป ถ้าภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ก็จะได้รับแต่ความเสื่อมอย่างเดียว ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความมักมาก (๒) ความไม่มีศรัทธา (๓) ความทุศีล (๔) ความเกียจคร้าน (๕) ความหลงลืมสติ (๖) ความมีปัญญาทราม ในทาง ตรงกันข้าม เมื่อวันและคืนผ่านไป ถ้าภิกษุประกอบด้วยธรรมที่มีนัยตรงกันข้ามก็จะได้รับแต่ความเจริญอย่างเดียว

๓.๒.๔ สีติวรรค

สีติวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยสีติภาวะ คำว่า สีติภาวะ แปลว่า สภาวะที่เย็น หมายถึงนิพพาน ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตรที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๑ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. สีติภาวสูตร ว่าด้วยสีติภาวะ คือ ทรงแสดงว่า ผู้ไม่อาจบรรลุสีติภาวะได้ เพราะมีธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม (๒) ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง (๓) ไม่ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง (๔) ไม่วางจิตในสมัยที่ควรวาง (๕) น้อมไปในธรรมที่เลว (๖) ยินดียิ่งในสักกายทิฏฐิ นอกจากนี้ยังทรงแสดงว่า ผู้อาจบรรลุสีติภาวะได้ เพราะมีธรรม ๖ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

๒. อาวรณตาสูตร ว่าด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น หมายถึง กรรม กิเลส และวิบากซึ่งเป็นส่วนประกอบประการที่ ๑-๓ ในธรรม ๖ ประการ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้มีกรรมเป็นเครื่องกั้น (๒) ความเป็นผู้มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น (๓) ความเป็นผู้มีวิบากเป็นเครื่องกั้น (๔) ความไม่มีศรัทธา (๕) ความไม่มี ฉันทะ (๖) ความมีปัญญาทราม

๓. โวโรปิตสูตร ว่าด้วยผู้ฆ่า คำว่า ผู้ฆ่า ในที่นี้หมายถึง ผู้ฆ่ามารดา ผู้ฆ่าบิดา ผู้ฆ่าพระอรหันต์ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของธรรมประการที่ ๑-๓ ในธรรม ๖ ประการ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) การฆ่ามารดา (๒) การฆ่าบิดา (๓) การฆ่า

พระอรหันต์ (๔) การประทุษร้ายพระตถาคตให้โลหิตห้อขึ้น (๕) การทำลายสงฆ์ให้แตกกัน (๖) ความมีปัญญาทราม

๔. สุสสูติสูตร ว่าด้วยการฟังด้วยดี ซึ่งเป็นส่วนประกอบของธรรมประการ ที่ ๑ ในธรรม ๖ ประการ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ไม่ตั้งใจฟังด้วยดี (๒) ไม่เงี่ยโสตสดับ (๓) ไม่ตั้งใจใฝ่รู้ (๔) ไม่ถือเอาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ (๕) ไม่ทิ้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ (๖) ไม่มีอนุโลมิกขันติ (ปัญญาที่เกื้อกูลแก่การบรรลุอริยสัจ ๔)

ทั้ง ๓ สูตรนี้ คือ อาวรณตาสูตร โวโรปิตสูตร และสุสสูสติสูตร แม้จะมีองค์ธรรมต่างกัน แต่ก็กล่าวถึงจุดหมายเดียวกัน ได้แก่ สัมมัตตนิยาม กล่าวคืออริยมรรคมีองค์ ๘ ทรงแสดงว่า ผู้มีธรรมใน ๓ สูตรนี้ แม้จะได้ฟังพระสัทธรรมก็ไม่อาจบรรลุสัมมัตตนิยามได้

๕. อัปปหายสูตร ว่าด้วยธรรมที่บุคคลยังละไม่ได้ คือ ทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุยังละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุทิฏฐิสัมปทาคือโสดาปัตติมรรคได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้าละธรรม ๖ ประการได้ ก็อาจบรรลุทิฏฐิสัมปทาได้ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพพตปรามาส (๔) ราคะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย (๕) โทสะ... (๖) โมหะ...

๖. ปหีนสูตร ว่าด้วยธรรมที่บุคคลละได้ คือ ทรงแสดงธรรม ๖ ประการที่ ผู้มีทิฏฐิสมบูรณ์ (พระโสดาบัน) ละได้ ธรรม ๖ ประการนั้นเหมือนในพระสูตรที่ ๕

๗. อภัพพสูตร ว่าด้วยผู้ไม่อาจให้ธรรมเกิดขึ้นได้ คำว่า ธรรม ในที่นี้หมายถึงธรรม ๖ ประการเหมือนในพระสูตรที่ ๕-๖ คือ ทรงแสดงว่า ผู้มีทิฏฐิสมบูรณ์ไม่อาจ ให้ธรรม ๖ ประการนี้เกิดขึ้นได้

๘-๑๐. ปฐมอภัพพัฏฐานสูตร ทุติยอภัพพัฏฐานสูตร ตติยอภัพพัฏฐานสูตร และ จตุตถอภัพพัฏฐานสูตร ต่างว่าด้วยฐานะที่ไม่อาจเป็นได้ คำว่า ฐานะที่ไม่อาจเป็นได้ ในที่นี่หมายถึงเหตุ ๖ ประการที่ผู้มีทิฏฐิสมบูรณ์ไม่อาจทำได้ แต่เหตุ ๖ ประการ ของแต่ละสูตรต่างกันดังนี้

ในปฐมอภัพพัฏฐานสูตร เหตุ ๖ ประการ คือ (๑) ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ ยำเกรงในพระศาสดา (๒) ...ในพระธรรม (๓) ...ในพระสงฆ์ (๔) ... ในสิกขา (๕) ไม่อาจกลับมาสู่เหตุที่ไม่ควรเข้าถึง(เวร ๕ และทิฏฐิ ๖๒ ประการ) (๖) ไม่อาจให้ภพที่ ๘ เกิดขึ้น คือไม่เกิดเป็นครั้งที่ ๘ นับแต่ได้โสดาปัตติผล

ในทุติยอภัพพัฏฐานสูตร เหตุ ๖ ประการ คือ (๑) ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง (๒) ...สังขารว่าเป็นสุข (๓) ...ธรรมว่าเป็นอัตตา (๔) ไม่อาจทำอนันตริย-กรรม (๕) ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลตื่นข่าว (๖) ไม่อาจแสวงหาเขตบุญนอกศาสนานี้

ในตติยอภัพพัฏฐานสูตร เหตุ ๖ ประการ คือ (๑) ไม่อาจฆ่ามารดา (๒) ...บิดา (๓) ...พระอรหันต์ (๔) ไม่อาจประทุษร้ายพระตถาคตให้โลหิตห้อขึ้น (๕) ไม่อาจทำลายสงฆ์ให้แตกกัน (๖) ไม่อาจนับถือศาสดาอื่น

ในจตุตถอภัพพัฏฐานสูตร เหตุ ๖ ประการ คือ (๑) ไม่อาจยึดถือสุขและทุกข์ที่ตนเองทำไว้ (๒) ...ที่ผู้อื่นทำไว้ (๓) ...ที่ตนเองและผู้อื่นทำไว้ (๔) ...ที่เกิดขึ้นเองและตนเองไม่ได้ทำไว้ (๕) ...ที่เกิดขึ้นเองและผู้อื่นไม่ได้ทำไว้ (๖) ...ที่เกิดขึ้นเอง ที่ตนเองและผู้อื่นไม่ได้ทำไว้

ในปฐมอภัพพัฏฐานสูตร-จตุตถภัพพัฏฐานสูตร ตรัสสรุปว่า การที่ผู้มีทิฏฐิสมบูรณ์ไม่อาจทำอกุศลกรรมได้ เพราะผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิได้รู้แจ้งเห็นชัดในเหตุและธรรมที่เกิดจากเหตุ

๓.๒.๕ อานิสังสวรรค

อานิสังสวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยอานิสงส์ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อพระสูตร ที่ ๒ และตามสาระสำคัญของพระสูตรที่ ๗-๙ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๑ สูตร แต่ละสูตรมีใจความสำคัญดังนี้

๑. ปาตุภาวสูตร ว่าด้วยความปรากฏขึ้น คือ ทรงแสดงเหตุที่ปรากฏขึ้นได้ยาก ๖ ประการ ได้แก่ (๑) พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๒) ผู้แสดงธรรมวินัย ที่พระตถาคตประกาศไว้ (๓) ผู้เกิดในถิ่นอริยะ(มัชฌิมประเทศ) (๔) ความมีอินทรีย์ ไม่บกพร่อง (๕) ความไม่โง่เขลา ความไม่เป็นคนเซอะ (๖) ความพอใจในกุศลธรรม

๒. อานิสังสสูตร ว่าด้วยอานิสงส์แห่งโสดาปัตติผล คือ ทรงแสดงอานิสงส์ ๖ ประการแห่งการบรรลุโสดาปัตติผล ได้แก่ (๑) มีความแน่นอนในพระสัทธรรม (พระศาสนา) (๒) มีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา (๓) ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ไม่มีความทุกข์ (๔) ประกอบด้วยอสาธารณญาณ (๕) เห็นเหตุได้ดี (๖) เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจาก เหตุได้ดี

๓. อนิจจสูตร ว่าด้วยความเป็นของไม่เที่ยง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งขององค์ธรรมฝ่ายที่เป็นไปได้ คือ ทรงแสดงธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้และฝ่ายที่เป็นไปได้ ฝ่ายละ ๓ ประการ รวมเป็น ๖ ประการ ซึ่งมีความสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลกันเป็นคู่ๆ ฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ๓ ประการ คือ

๑. เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารว่าเที่ยง จักมีอนุโลมิกขันติได้

๒. เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่มีอนุโลมิกขันติ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามได้

๓. เป็นไปไม่ที่ภิกษุผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามไม่ได้ จักบรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผลได้

ส่วนธรรมฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

๔-๕. ทุกขสูตร ว่าด้วยความเป็นทุกข์ และ อนัตตสูตร ว่าด้วยความเป็นอนัตตา คือ ทรงแสดงธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่ายเหมือนในพระสูตรที่ ๓ ต่างกันที่ เปลี่ยนองค์ธรรมประการที่ ๑ ฝ่ายที่เป็นไปได้จาก □ความเป็นของไม่เที่ยง□ มาเป็น □ความเป็นทุกข์□ ในพระสูตรที่ ๔ และ □ความเป็นอนัตตา□ ในพระสูตรที่ ๕

๖. นิพพานสูตร ว่าด้วยนิพพาน คือ ทรงแสดงธรรมแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย เหมือนในพระสูตรที่ ๓-๕ ต่างกันที่นิพพานเป็นทั้งส่วนประกอบแทนสังขารในประการที่ ๑ ของธรรมทั้งฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้และฝ่ายที่เป็นไปได้

๗. อนวัฏฐิตสูตร ว่าด้วยความไม่มั่นคง ซึ่งเป็นส่วนประกอบของอานิสงส์ประการที่ ๑ ในอานิสงส์ ๖ ประการ คือ ทรงแสดงว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็น อานิสงส์ ๖ ประการ สามารถทำสังขารทั้งปวงให้หมดข้อจำกัดแล้วทำอนิจจสัญญาให้ปรากฏได้ อานิสงส์ ๖ ประการ ได้แก่ (๑) สังขารทั้งปวงจักปรากฏว่าเป็นของไม่ มั่นคง (๒) ใจจักไม่ยินดีในโลกทั้งปวง (๓) ใจจักออกไปจากโลกทั้งปวง (๔) ใจจักน้อมไปสู่นิพพาน (๕) สังโยชน์ทั้งหลายจักถึงการละได้ (๖) จักเป็นผู้ประกอบด้วยความเป็นสมณะอันยอดเยี่ยม (อริยมรรค)

๘. อุกขิตตาสิกสูตร ว่าด้วยนิพพิทาสัญญาเหมือนเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบขึ้น หมายถึงการพิจารณาสังขารว่า น่าเบื่อหน่าย น่ากลัวเหมือนเห็นเพชฌฆาตที่กำลัง เงื้อดาบขึ้น นิพพิทาสัญญาเหมือนเพชฌฆาตเงื้อดาบขึ้นนี้เป็นส่วนประกอบของ อานิสงส์ประการที่ ๑ ในอานิสงส์ ๖ ประการ คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอานิสงส์ ๖ ประการ สามารถทำสังขารทั้งปวงให้หมดข้อจำกัดแล้วทำทุกขสัญญา ให้ปรากฏได้ อานิสงส์ ๖ ประการ ได้แก่ (๑) นิพพิทาสัญญาในสังขารทั้งปวงจักปรากฏ เหมือนเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบขึ้น (๒) ใจจักออกไปจากโลกทั้งปวง (๓) จักมีปกติเห็นสันติในนิพพาน (๔) อนุสัยจักถึงการเพิกถอน (๕) จักทำตามหน้าที่ (๖) จักมีเมตตา บำรุงพระศาสดา

๙. อตัมมยสูตร ว่าด้วยอตัมมยะ หมายถึงความเป็นผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐิ ซึ่งเป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ ในอานิสงส์ ๖ ประการ คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอานิสงส์ ๖ ประการ สามารถทำสังขารทั้งปวงให้หมดข้อจำกัดแล้ว ทำอนัตตสัญญาให้ปรากฏได้ อานิสงส์ ๖ ประการ ได้แก่ (๑) จักเป็นอตัมมยะ (๒) อหังการ(ทิฏฐิยึดถือว่าเป็นเรา)จักดับไป (๓) มมังการ(ความยึดถือว่าเป็น ของเรา) จักดับไป (๔) จักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ (๕) จักเป็นผู้เห็นเหตุ ได้ดี (๖) จักเป็นผู้เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี

๑๐. ภวสูตร ว่าด้วยภพและสิกขา คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุควรละภพ ๓ ประการ และศึกษาสิกขา ๓ ประการ ภพ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กามภพ (๒) รูปภพ (๓) อรูปภพ สิกขา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) อธิสีลสิกขา (๒) อธิจิตตสิกขา (๓) อธิ

ปัญญาสิกขา ภิกษุผู้ละภพ ๓ ประการได้ และศึกษาสิกขา ๓ ประการได้ ชื่อว่าตัดตัณหาได้ ถอนสังโยชน์ได้ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

๑๑. ตัณหาสูตร ว่าด้วยตัณหาและมานะ คือ ทรงแสดงว่า ภิกษุควรละตัณหา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กามตัณหา (๒) รูปตัณหา (๓) อรูปตัณหา ควรละมานะ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) มานะ (๒) โอมานะ (๓) อติมานะ ภิกษุผู้ละตัณหา ๓ ประการและละมานะ ๓ ประการได้ ชื่อว่าตัดตัณหาได้ ถอนสังโยชน์ได้ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

๓.๒.๖ ติกวรรค

ติกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยธรรมหมวดละ ๓ ประการชื่อวรรคนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรทั้งหมดในวรรคนี้ ซึ่งมี ๑๐ สูตร แต่ละสูตรกล่าวถึงธรรม ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายอกุศล ๓ ประการซึ่งเป็นธรรมที่ควรละ และธรรมฝ่ายกุศล ๓ ประการซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญเพื่อละธรรมฝ่ายอกุศลแต่ละประการเป็นคู่ๆ ตามลำดับ เช่น ฝ่ายกุศลประการที่ ๑ สำหรับละฝ่ายอกุศลประการที่ ๑ มีใจความสำคัญดังนี้

๑. ราคสูตร ว่าด้วยราคะ ซึ่งเป็นส่วนประกอบประการที่ ๑ ของธรรมฝ่ายอกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) ราคะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ ธรรมฝ่ายกุศล ได้แก่ (๑) อสุภะ (๒) เมตตา (๓) ปัญญา

๒. ทุจจริตสูตร ว่าด้วยทุจริต ซึ่งเป็นส่วนประกอบของธรรมฝ่ายอกุศล ได้แก่ (๑) กายทุจริต (๒) วจีทุจริต (๓) มโนทุจริต ธรรมฝ่ายกุศล ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วจีสุจริต (๓) มโนสุจริต

๓. วิตักกสูตร ว่าด้วยวิตก หมายถึงอกุศลวิตกและกุศลวิตก อกุศลวิตกเป็นส่วนประกอบของธรรมฝ่ายอกุศลทั้ง ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กามวิตก (๒) พยาบาท-วิตก (๓) วิหิงสาวิตก กุศลวิตกเป็นส่วนประกอบของธรรมฝ่ายกุศลทั้ง ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เนกขัมมวิตก (๒) อพยาบาท (๓) อวิหิงสาวิตก

๔. สัญญาสูตร ว่าด้วยสัญญา หมายถึงอกุศลสัญญาและกุศลสัญญา อกุศล-สัญญาเป็นส่วนประกอบของธรรมฝ่ายอกุศลทั้ง ๓ ประการ และกุศลสัญญาเป็นส่วนประกอบของธรรมฝ่ายกุศลทั้ง ๓ ประการ องค์ธรรมทั้ง ๒ ฝ่ายเหมือนในพระสูตรที่ ๓

๕. ธาตุสูตร ว่าด้วยธาตุ หมายถึงธาตุฝ่ายอกุศลและธาตุฝ่ายกุศล ธาตุฝ่าย อกุศลเป็นส่วนประกอบของธรรมฝ่ายอกุศลทั้ง ๓ ประการ ธาตุฝ่ายกุศลเป็นส่วนประกอบของธรรมฝ่ายกุศลทั้ง ๓ ประการ องค์ธรรมทั้ง ๒ ฝ่ายเหมือนในพระสูตรที่ ๓

๖. อัสสาทสูตร ว่าด้วยอัสสาททิฏฐิ หมายถึงสัสสตทิฏฐิ(ความเห็นว่าเที่ยง) เป็นส่วนประกอบประการที่ ๑ ของธรรมฝ่ายอกุศล ๓ ประการ คือ (๑) อัส

สาท- ทิฏฐิ (๒) อัตตานุทิฏฐิ (๓) มิจฉาทิฏฐิ ส่วนธรรมฝ่ายกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนัตตสัญญา (๓) สัมมาทิฏฐิ

๗. อรติสูตร ว่าด้วยอรติ(ความไม่ยินดี) ซึ่งเป็นส่วนประกอบประการที่ ๑ ของธรรมฝ่ายอกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) อรติ (๒) วิหิงสา (ความเบียดเบียน) (๓) อธัมมจริยา (อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ) ส่วนธรรมฝ่ายกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) มุทิตา (๒) อวิหิงสา (๓) ธัมมจริยา (กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ)

๘. สันตุฏฐิตาสูตร ว่าด้วยสันตุฏฐิตา (ความสันโดษ) ซึ่งเป็นส่วนประกอบประการที่ ๑ ของธรรมฝ่ายกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สันตุฏฐิตา (๒) สัมปชัญญะ (๓) อัปปิจฉตา (ความมักน้อย) ส่วนธรรมฝ่ายอกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) อสันตุฏฐิตา (ความไม่สันโดษ) (๒) อสัมปชัญญะ (ความไม่มีสัมปชัญญะ) (๓) มหิจฉตา (ความมักมาก)

๙. โทวจัสสตาสูตร ว่าด้วยความเป็นผู้ว่ายาก ซึ่งเป็นส่วนประกอบประการ ที่ ๑ ของธรรมฝ่ายอกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้ว่ายาก (๒) ความเป็น ผู้มีปาปมิตร (๓) ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ส่วนธรรมฝ่ายกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้ว่าง่าย (๒) ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร (๓) อานาปานสติ

๑๐. อุทธัจจสูตร ว่าด้วยอุทธัจจะ(ความฟุ้งซ่าน) ซึ่งเป็นส่วนประกอบประการ ที่ ๑ ของธรรมฝ่ายอกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) อุทธัจจะ (๒) อสังวร (ความไม่ สำรวม) (๓) ปมาทะ (ความประมาท) ส่วนธรรมฝ่ายกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สมถะ (๒) สังวร (๓) อัปปมาทะ (ความไม่ประมาท)

๓.๒.๗ สามัญญวรรค

สามัญญวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยธรรมทั่วไป คำว่า ธรรมทั่วไป ในที่นี้หมายถึงธรรมที่เหมือนกัน หรือหมวดเดียวกัน คือ ในวรรคนี้ท่านรวมพระสูตรจำนวน ๒๓ สูตรที่เป็นองค์ธรรมหมวดเดียวกันมาไว้ด้วยกัน เป็นกลุ่มๆ มี ๒ กลุ่ม กลุ่มที่ ๑ ได้แก่ พระสูตรที่ ๑-๒ กลุ่มที่ ๒ ได้แก่ พระสูตรที่ ๓-๒๓ ชื่อวรรคนี้จึง ตั้งตามสาระสำคัญดังกล่าว

๑-๒. กายานุปัสสีสูตร ว่าด้วยผู้ควรเจริญกายานุปัสสนา และ ธัมมานุปัสสีสูตร ว่าด้วยผู้ควรเจริญธัมมานุปัสสนา ทั้ง ๒ สูตรนี้มีความสัมพันธ์กันโดยมีองค์ธรรมร่วมกัน คือ ธรรม ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ...การพูดคุย (๓) ...การนอนหลับ (๔) ...การคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย (๖) ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค แต่มีวิธีพิจารณาต่างกัน คือ

ในกายานุปัสสีสูตร มีวิธีพิจารณาเพียงอย่างเดียว คือ วิธีที่ ๑ ใน ๔ วิธี อีก ๓ วิธีไปอยู่ในธัมมานุปัสสีสูตร

ในธัมมานุปัสสีสูตร นอกจากพิจารณากายในกายอีก ๓ วิธีแล้วยังพิจารณาเวทนา ๔ วิธี พิจารณาจิต ๔ วิธี และพิจารณาธรรมอีก ๔ วิธี รวมทั้ง ๒ สูตรนี้มี ๑๖ วิธี (ธรรม ๔ ประการ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม X วิธีทั้ง ๔ = ๑๖ วิธี) ดังนี้

กาย ๑. พิจารณาเห็นกายในกาย (ปรากฏในกายานุปัสสีสูตร)
๒. พิจารณาเห็นกายในกายอันเป็นภายใน
๓. พิจารณาเห็นกายในกายอันเป็นภายนอก
๔. พิจารณาเห็นกายในกายอันเป็นทั้งภายในและภายนอก

เวทนา ๑. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอันเป็นภายใน
๓. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอันเป็นภายนอก
๔. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก

จิต ๑. พิจารณาเห็นจิตในจิต
๒. พิจารณาเห็นจิตในจิตอันเป็นภายใน
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอันเป็นภายนอก
๔. พิจารณาเห็นจิตในจิตอันเป็นทั้งภายในและภายนอก

ธรรม ๑. พิจารณาเห็นธรรมในธรรม
๒. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอันเป็นภายใน
๓. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอันเป็นภายนอก
๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอันเป็นทั้งภายในและภายนอก

๓-๒๓. ตปุสสสูตร-สาทัตตสูตร กล่าวถึงบุคคลแต่ละคนที่มีคุณสมบัติเหมือนกัน ๖ ประการ คือ (๑) มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า (๒) ...ใน พระธรรม (๓) ...ในพระสงฆ์ (๔) มีอริยศีล (๕) มีอริยญาณ (๖) มีอริยวิมุตติ โดยยกแต่ละคนเป็นชื่อของสูตรหนึ่งๆ ในพระสูตรที่ ๓ คือ ตปุสสสูตร แสดงไว้เต็มรูปเพื่อให้เป็นตัวอย่างของพระสูตรที่เหลืออีก ๒๐ สูตรมีภัลลิกสูตรเป็นต้น ซึ่งท่านแสดงไว้ในรูปเปยยาล คือ ๑๙ สูตรแรกของกลุ่มนี้แสดงไว้โดยย่อเพียงชื่อคน สูตรที่ ๒๐ แสดงไว้เต็มรูปเหมือนตปุสสสูตร ในพระสูตรที่ ๓-๒๓ นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า บุคคลผู้มีคุณสมบัติ ๖ ประการดังกล่าว เป็นผู้เชื่อมั่นในพระตถาคตบรรลุอมตธรรม

๓.๒.๘ ราคเปยยาล มี ๑ เปยยาล คือ

ราคเปยยาล แปลว่า หมวดธรรมที่ทรงแสดงโดยย่อมีราคะเป็นต้น หมายความ ว่า นอกจากราคะแล้ว ยังมีอกุศลธรรมอีก ๑๖ ประการ รวมเป็น ๑๗ ประการ คือ

๑. ราคะ ๒. โทสะ ๓. โมหะ

๔. โกธะ ๕. อุปนาหะ ๖. มักขะ

๗. ปฬาสะ ๘. อิสสา ๙. มัจฉริยะ

๑๐. มายา ๑๑. สาเถยยะ ๑๒. ถัมภะ

๑๓. สารัมภะ๑๔. มานะ ๑๕. อติมานะ

๑๖. มทะ ๑๗. ปมาทะ

แต่ละประการมีเป้าหมาย ๑๐ เป้าหมาย (๑๐ เพื่อ เช่น เพื่อรู้ยิ่ง) เป้าหมายละ ๑ สูตร รวมเป็น ๑๗๐ สูตร (๑๐ เป้าหมาย X อกุศลธรรม ๑๗ ประการ) นี้เป็นการคำนวณพระสูตรจากการเจริญธรรม ๔ ประการ หมวดที่ ๑ แต่ใน ราคเปยยาล แห่งฉักกนิบาตนี้มีหมวดธรรมที่ควรเจริญ ๓ หมวด จึงรวมเป็น ๕๑๐ สูตร (๑๗๐ สูตร X ๓ หมวดธรรม) เช่น พระสูตร ๑๐ สูตรแรกในหมวดธรรม ที่ ๑ คือ อนุตตริยะ ๖ ประการ มีความเต็มดังนี้

สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อรู้ยิ่งราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) ทัสสนานุตตริยะ (๒) สวนานุตตริยะ (๓) ลาภานุตตริยะ (๔) สิกขานุตตริยะ (๕) ปาริจริยานุตตริยะ (๖) อนุสสตานุตตริยะ

สูตรที่ ๒ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อกำหนดรู้ราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๓ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อความสิ้นราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๔ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อละราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๕ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อความสิ้นไป แห่งราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๖ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อความเสื่อมไปแห่งราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๗ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อความคลายไปแห่งราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๘ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อความดับไป ราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๙ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อความสละ ราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ...

สูตรที่ ๑๐ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อความสละ คืน ราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ...

พระสูตร ๑๐ สูตรแรกในหมวดธรรมที่ ๒ คือ อนุสสติ ๖ ประการ มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันเพียงหมวดธรรมที่ควรเจริญเท่านั้น คือ เปลี่ยนจาก □อนุตตริยะ ๖ ประการ□ มาเป็น □อนุสสติ ๖ ประการ□ แสดงพอเป็นตัวอย่าง ๑ สูตรดังนี้

สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อรู้ยิ่งราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) พุทธานุสสติ (๒) ธัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ (๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ

พระสูตร ๑๐ สูตรแรกในหมวดธรรมที่ ๓ คือ สัญญา ๖ ประการ มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันเพียงหมวดธรรมที่ควรเจริญเท่านั้น คือ เปลี่ยนจากหมวดธรรม ๒ หมวดก่อนมาเป็น □สัญญา ๖ ประการ□ แสดงพอเป็นตัวอย่าง ๑ สูตรดังนี้

สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อรู้ยิ่งราคะ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา (๓) ทุกเขอนัตตสัญญา (๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา (๖) นิโรธสัญญา

พระสูตรอีก ๔๘๐ สูตรต่อไป ต่างว่าด้วยการเจริญธรรมทั้ง ๓ หมวดนี้ เพื่อจัดการกับอกุศลธรรมที่เหลือ ๑๖ ตัว ตัวละ ๓๐ สูตร เช่นเดียวกับ ๓๐ สูตรแรก

ข้อสังเกต

เอกลักษณ์ของอังคุตตรนิกาย คือ การจัดหมวดหมู่ของพระสูตรตามจำนวนหัวข้อธรรมของแต่ละสูตร โดยรวมพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวนเท่ากันเข้าไว้ในหมวดเดียวกัน เรียกว่า นิบาต เช่น เอกกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑ ประการ ทุกนิบาต คือ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๒ ประการ

ในอังคุตตรนิกายเล่มนี้มี ๒ นิบาต คือ ปัญจกนิบาต ได้แก่ หมวดพระสูตร ที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๕ ประการ และฉักกนิบาต ได้แก่ หมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๖ ประการ

ในปัญจกนิบาต และฉักกนิบาต ท่านแบ่งพระสูตรเป็นหมวด ๆ เรียกว่า ปัณณาสก์(หมวดย่อยของนิบาต) แต่ละปัณณาสก์แบ่งเป็นวรรค(หมวดย่อยของปัณณาสก์) ชื่อของแต่ละวรรคในปัณณาสก์ของแต่ละนิบาตที่ปรากฏนั้น ตั้งตามเนื้อหาสาระของสูตรหลายๆ สูตร ในวรรคนั้นๆ บ้าง เช่น โยธาชีววรรค ทุติย-ปัณณาสก์ แห่งปัญจกนิบาต และอาหุเนยยวรรค ปฐมปัณณาสก์ แห่งฉักกนิบาต ตั้งตามองค์ธรรมสำคัญที่ปรากฏเด่นชัดในหลาย ๆ สูตรของวรรคนั้น ๆ บ้าง เช่น ผาสุวิหารวรรค ตติยปัณณาสก์ แห่งปัญจกนิบาต และสีติวรรค ทุติยปัณณาสก์ แห่ง ฉักกนิบาต ตั้งตามนิทานวจนะ กล่าวคือที่มาในส่วนที่ปรารภบุคคลซึ่งเป็นเหตุของเรื่องที่สำคัญในสูตรของวรรคนั้นๆ บ้าง เช่น สุมนวรรค ปฐมปัณณาสก์ แห่งฉักก- นิบาต และตั้งตามนิทานวจนะในส่วนที่ปรารภสถานที่ซึ่งเป็นเหตุเกิดของเรื่องในสูตรที่สำคัญในวรรคนั้น ๆ บ้าง เช่น ติกัณฑกีวรรค ตติยปัณณาสก์ แห่งปัญจกนิบาต

มีข้อน่าสังเกตว่า ทั้งปัญจกนิบาตและฉักกนิบาตนั้น มีวิธีจัดหมวดหมู่ พระสูตรในกรณีพิเศษ คือในกรณีที่มิอาจจัดพระสูตรตามระเบียบของอังคุตตรนิกาย คือ จัด ๕ วรรค ๕๐ สูตร ต่อ ๑ ปัณณาสก์ได้ พระสูตรที่มีเนื้อหาสาระคล้ายคลึงกัน มีองค์ธรรม ๕ ประการหรือ ๖ ประการเท่ากันตามเกณฑ์นิบาต แต่จำนวนพระสูตร มีไม่ครบตามเกณฑ์ ๕๐ สูตรต่อ ๑ ปัณณาสก์ และมิอาจจัดให้อยู่ในนิบาตอื่นได้ ท่านจัดพระสูตรที่มีองค์ธรรม ๕ ประการไว้เป็นวรรคพิเศษนอกปัณณาสก์ ในปัญจก- นิบาต ได้แก่ อุปสัมปทาวรรค จัดพระสูตรที่มีองค์ธรรม ๖ ประการไว้เป็นวรรคพิเศษ นอกปัณณาสก์ ในฉักกนิบาต ได้แก่ ติกวรรค และ สามัญญวรรค

นอกจากนี้ ในปัญจกนิบาตและฉักกนิบาตนั้น ยังมีพระสูตรที่แม้จะมีพระสูตรครบตามเกณฑ์พอที่จะจัดเป็นปัณณาสก์ได้ แต่ก็มีลักษณะเฉพาะตัว คือ มีความสัมพันธ์เป็นเหตุและผลของกัน มิอาจจะแยกจากกันได้ ท่านจึงยกเป็นหมวดพิเศษ เรียกว่า เปยยาล

ลักษณะเด่นของอังคุตตรนิกายเล่มนี้ คือ

๑. รวบรวมพระสูตรที่มีองค์ธรรมเหมือนกัน หรือคล้ายคลึงกัน เป็นเหตุและผลของกันไว้ในหมวดเดียวกัน เช่น เสขพลธรรม หรือ พลธรรม ในเสขพลวรรค ปฐมปัณณาสก์ แห่งปัญจกนิบาต

๒. มีการขยายหมวดธรรมโดยวิธีต่าง ๆ เหมือนกับอังคุตตรนิกายเล่มอื่น ๆ เช่น นำหมวดธรรมอีกหมวดหนึ่งซึ่งแม้ต่างกันโดยเป็นธรรมตรงกันข้าม แต่สัมพันธ์กัน เป็นองค์ประกอบ หรือส่วนเสริมกัน มาผสมกัน เช่น อกุศลธรรม ๓ ประการ คือ (๑) ราคะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ จัดเป็นธรรมฝ่ายที่ควรละ เมื่อเพิ่มธรรมฝ่ายที่ควร เจริญ ๓ ประการ คือ (๑) อสุภะ เป็นธรรมที่ควรเจริญเพื่อละราคะ (๒) เมตตา เป็นธรรมที่ควรเจริญเพื่อละโทสะ (๓) ปัญญา เป็นธรรมที่ควรเจริญเพื่อละโมหะ กลายเป็นหมวดธรรม ๖ ประการ ในราคสูตร ติกวรรค แห่งฉักกนิบาต

๓. รวบรวมพระสูตรที่แสดงองค์ธรรมทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่วไว้ในสูตรเดียวกัน คือ ปรากฏองค์ธรรม ๒ ฝ่าย โดยปรากฏองค์ธรรมฝ่ายชั่วก่อนฝ่ายดี ซึ่งเป็นลีลาการแสดงธรรมตามรูปแบบโอวาทปาติโมกข์ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ เช่น องค์ธรรมที่ปรากฏในกุหกสูตร เถรวรรค ทุติยปัณณาสก์ แห่งปัญจกนิบาต

อนึ่ง มีบางพระสูตรที่มีองค์ธรรมซึ่งต้องใช้ผู้แสดงถึง ๒ ท่าน จึงจะครบกำหนดตามเกณฑ์ในนิบาต เช่น ในสามกสูตร อนุตตริยวรรค ปฐมปัณณาสก์ ฉักกนิบาต เทวดากล่าวธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเสื่อม ๓ ประการ คือ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ความเป็นผู้ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ชอบการ นอนหลับ พระผู้มีพระภาคตรัสเพิ่มอีก ๓ ประการ คือ (๑) ความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๒) ความเป็นผู้ว่ายาก (๓) ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว รวมเป็นธรรม ๖ ประการ และในอุทายีสูตร อนุตตริยวรรค ปฐมปัณณาสก์ ฉักกนิบาต ท่านพระอานนท์แสดงอนุสสติฏ

ฐาน ๕ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสเพิ่มอีก ๑ ประการ รวมเป็น ๖ ประการ จึงควรศึกษาโดยละเอียดต่อไป